

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:372.882:82(575.2)(043)

Абдухамидова Батмахан Абдуакимовна

АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУРМАНДЫК
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ИЛИМИЙ-
МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин башталгыч класстарда кыргыз жана орус тилин окутуунун методикасы кафедрасында аткарылды.

- Илимий консультант:** **Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын профессору
- Расмий оппоненттер:** **Үкүева Бушарипа Кожояровна**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Ош мамлекеттик университетинин башталгыч жана мектепке чейинки билим берүүнүн педагогикасы жана психологиясы кафедрасынын профессору
- Сакиева Сайипжамал Салайдиновна**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика, психология жана окутуунун технологиялары кафедрасынын профессору
- Искендерова Суусар Искендеровна**
филология илимдеринин доктору, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин үзгүлтүксүз жана аралыктан билим берүү институтунун педагогикалык билим берүү жана инновациялык технологиялар кафедрасынын башчысы
- Жетектөөчү мекеме:** А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты жана башталгыч, мектепке чейинки билим берүүнүн теориясы жана усулу кафедралары.
Дареги: 723500, Кыргыз Республикасы, Ош шаары, Исанов көчөсү, 73.

Диссертациялык иш 2025-жылдын 25-апрелинде саат 13:00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 13 23.673 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720023, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, 10-кичи району, Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду <https://vc.vak.kg/b/d13-%20ouyf-pc2-yug>

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) китепканаларынан жана <https://vak.kg/> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 25-мартында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент**

 — Д. К. Омурбаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Адамзаттын өнүгүш тарыхы, цивилизацияга умтулуунун жолу, коомдун маданияттуулугу, ар тараптуу жетилүүсү кайсыл заманда болбосун инсандардын окурмандык ишмердүүлүгүн уюштуруу менен тыгыз байланыштуу каралып келген. Көркөм адабий чыгарманы окуу, андан тарбиялык таасир алуу улутту өзгөртүүчү күчкө ээ. Азыркы шартта кыргыз коомунда моралдык кризис болуп жаткандыгы, андан чыгуунун зарылдыгы, мындагы билим жана тарбия берүүнүн ролу КРдин Президенти С.Н. Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү жарлыгында (2021-ж.) өзгөчө белгиленди.

Окуучулардын билимин баалоо боюнча эл аралык изилдөө борборунун (PISA) Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү программасы ушул кылымдын башынан бери ар түрдүү мамлекеттердин он беш жаштагы окуучуларынын окурмандык кызыгууларын жана окуу ишмердүүлүгүн текшерип келет. Жыйынтыгында Кыргыз Республикасы 2006-жылы экспериментке катышкан 57 мамлекеттен 57-орунду, 2009-жылы 65 мамлекеттен 65-орунду ээлеген. Алардын аныктоосу боюнча биздин өлкөдө он беш жаш курактагы окуучулардын 16,8 пайызы гана окуганын түшүнөт, калганы эмнени окуп жатканын эл аралык талапка ылайык айтып бере албайт. Бул чоң проблема, улуттук трагедия, дал ушул трагедиянын башаты биринчи кезекте мектептерде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн уюштура албай жаткандыгыбыз менен байланышат.

Мектеп курагындагы балдарды көркөм адабият менен тааныштыруу, аларга китеп окуу маданиятын үйрөтүү, алардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу аркылуу окурмандык кызыкчылыгын ойготуу мугалимдин башкы милдети бойдон ар дайым күн тартибинде турат.

Кыргыз коомунун азыркы этабы советтик түзүлүштөн бошонгон соң жаңы, мурда күтүлбөгөн саясий-экономикалык, социалдык-маданий кырдаалга туш келди: социализмдин жана коммунизмдин идеалдары кыйрады; рыноктук мамилелер, IT технологиялары адамдардын аң-сезимин башка нукка бурду; инсандын моралдык-руханий баалуулуктарга умтулган кызыгууларынын ордун алардын материалдык-мүлктүк кызыгуулары басты. Адептик-ыймандык деградациянын күч алышы, интернеттин жалпы ааламга таралышы көркөм адабий чыгармага болгон кызыгууну төмөндөттү.

Соңку жылдардагы социологиялык, психологиялык изилдөөлөр азыркы окуучулардын окурмандык кызыгуулары детектив, фэнтези, мотивациялык китептер жакка ооп, көркөм адабиятты, анын ичинен классикалык адабиятты окуу артка сүрүп ташталганын тастыктады. Бул болсо жаштардын адептик-руханий сапаттарынын, эстетикалык табитинин өсүшүнө, практикалык ишмердүүлүгүнүн гиперактивдүүлүгүнө, эмоционалдык инфантилдүүлүгүнө тескери таасирин тийгизүүдө. Мультимедиялык компьютерлештирүү, виртуалдык дүйнө барган сайын балдардын китеп окуу маданиятын солгундатып, анын натыйжасында мектеп окуучуларынын бири-бири менен

гана эмес, айланасындагы адамдар жана жаратылыш менен алакасы азайып, сабаттуулугу төмөндөп, монитордон көзүн албаган муун пайда болду.

Мына ушундай шартта билим берүүнүн маданий өнүгүүгө, окурманды тарбиялоого багытталган моделин өнүктүрүү, анын стратегиясын заманбап талаптарга ылайыктап иштеп чыгуу баланы кайрадан китептер дүйнөсүнө тартып келүүнүн мүмкүнчүлүгүн жаратат деген ишенимдебиз.

Биздин кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илими методологиялык таяныч кылып алган орус тилин жана адабиятын окутуу тармагы окурмандык ишмердүүлүк аркылуу инсанды калыптандырууга өзгөчө басым коюп келген. XIX кылымда жана XX кылымдын II жарымында орус методисттери жана практик мугалимдери В.И. Водовозов (1958), М.И. Рыбникова (1985) ж.б. орус адабиятын, тилин окутуу боюнча адистер теориялык негиздерин сунуш кылды. Балдардын китеп окуу маданияты, окурмандык ишмердүүлүк теориясы XX кылымдын II жарымында жана XXI кылымда В.В. Голубков (1962), О.В. Джежелей (1994; 1997), Л.Ф. Климанова (2000), М.Г. Качурин (1988), Н.Н. Светловская (1977; 1980; 1991), Е.В. Карсалова (1991), С.И. Колодезникова (2007), С.М. Костомина (2006), Л.Я. Кузьмина (2000), М. Пиримова (1981) ж.б. методист окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлдү.

Окурмандык ишмердүүлүктүн адам тагдырындагы орчундуу орду тууралуу Я.А. Коменский (1612-1656; 1982), К.Д. Ушинский (1861; 1864), Л.Н. Толстой (1998), А.С. Макаренко (1937), В.А. Сухомлинский (1981), Ш.А. Амонашвили (1983; 1986) ж.б. классик педагогдордун эмгектеринде жана алардын практикалык иш-аракеттеринде кеңири чагылдырылган.

XX кылымдын соңунда жана XXI кылымдын башында бул проблема боюнча Кыргыз Республикасында Г.У. Соронкулов (1989), Казакстан Республикасында К.Г. Нурахметова (1986), Т.М. Кунекова (1917), Өзбекстан Республикасында М.П. Бабаханова (1987) ж.б. изденүүчүлөр кандидаттык диссертацияларын коргошту.

Кыргыз адабиятын окутуу боюнча методисттердин (Б. Алымов (1981), Б. Акматов (2016), К.К. Акматов (2018), С.О. Байгазиев (2004; 2005; 2006), С.Т. Батаканова (2010), К. Иманалиев (1973; 1976), Н. Ишекеев (1994), С. Момуналиев (2014), А.Ж. Муратов (2009; 2013), С.К. Рысбаев (2006; 2015) ж.б.) эмгектеринде түздөн-түз болбосо да, ар кандай проблемалардын алкагында окурмандык ишмердүүлүк тууралуу ойлор айтылган.

Адабий окуу сабагында адабий чыгармаларды окутуу процесси С.К. Рысбаевдин «Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен)» (2006), С.С. Сакиеванын «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» (2013), А.Т. Саттарованын «Балдар ырларын мектепте окутуунун технологиялык негиздери» (2019) деп аталган доктордук, А. Токтомаматовдун «Кыргыз башталгыч класстары үчүн адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери» (1995), К.Б. Миңбаеванын «Азыркы кыргыз балдар акындарынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар жана аларды окуп-үйрөнүүнүн

жолдору» (2016) деп аталган кандидаттык диссертацияларында жалпысынан каралган. Бирок бул эмгектерде адабий окуу сабагын окутуу процессинде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү проблемасы, аны өнүктүрүүнүн методикалык системасы атайын диссертациялык багытта изилденген эмес. Биз 2-4-класстарда окутулуучу адабий окуу предметинде чыгармаларды үйрөтүү процесси аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун мазмунун жана методикасын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыктык.

Адабий окуу сабагын окутуу багытында жогорудагыдай айрым эмгектер жазылгандыгына карабастан, мына ошол процессте окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу боюнча теманы ар тараптан ырааттуу жана докторлук диссертация формасында иштеп чыгуу жагы али да актуалдуу бойдон турат.

Анын башкы *себептери жана карама-каршылыктары* төмөнкүдөй жагдайлар менен түшүндүрүлөт: адабий окуу сабагы мектеп практикасындагы окурмандык ишмердүүлүктү калыптоонун эң негизги звеносу болсо да, адабий чыгармаларды талдоо процессинде окуучулардын акыл-эсин, аң-сезимин, эстетикалык табитин, адеп-ахлактык тарбиясын өнүктүрүүгө чоң мүмкүнчүлүк түзүлсө да, бул багытта илимий-методикалык изилдөөлөрдүн системалуу жана бир багыттуу болбой жаткандыгы; адабий окуу сабагында адабий чыгармалар кеңири сунуш кылынып жатса да алар аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун дүйнөдө колдонулуп жаткан заманбап технологиялары улуттук педагогикага алып келинбей жаткандыгы; мектеп практикасында мугалимдер тарабынан окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун оптималдуу жолдору, ыкмалары, каражаттары колдонулуп жатса да, алардын тажрыйбалары илимий жактан үйрөнүлбөгөндүгү жана жыйынтыкталбагандыгы ж.б.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация КРдин Президентинин «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү жарлыгына, «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясына» ылайык келет жана И.Арабаев атындагы КМУнун илимий-изилдөө иштеринин планына кирет жана байланышып турат.

Изилдөөнүн максаты – башталгыч класстардын адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды окутуу процессинде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасын теориялык жана практикалык маселелери боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, алардын натыйжалуулугун тажрыйба аркылуу текшерүү менен практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун тарыхын жана азыркы абалын, ааламдашуу доорундагы функцияларын аныктоо.

2. Тема боюнча философиялык, педагогикалык, психологиялык эмгектерди методологиялык база катары пайдалануу.

3. Теориялык-методологиялык изилдөөлөрдүн концепциясына ылайык «окуу», «окурмандык ишмердүүлүк» түшүнүгүнө толукталган аныктама берүү.

4. Адабий окуу предметинде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуунун талаптарын, педагогикалык шарттарын, принциптерин, методдорун, формаларын жана каражаттарын аныктоо.

5. Окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасын иштеп чыгып, алардын оптималдуу варианттарын мектеп практикасына сунуштоо.

6. Сунушталган методикалык ыкмалардын, жолдордун, каражаттардын эффективдүүлүгүн педагогикалык тажрыйба аркылуу текшерүү.

Алынган жыйынтыктардын **илимий жаңылыгы** төмөнкүлөр менен аныкталат:

- Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү проблемасынын табияты изилденди, бул проблеманын изилдениш тарыхы такталды.

- Башталгыч класстардын окуу программаларында, окуу китептеринде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү проблемасынын берилиши көрсөтүлдү.

- Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ыкмалары, жолдору, каражаттары тексттаануу, педагогика, психология, лингвистика илимдеринин заманбап жетишкендиктерине негизделип кыргыз педагогикасында алгачкы жолу иштелип чыкты.

- Окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү боюнча методисттердин, мугалимдердин тажрыйбалары анализденди.

- Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасы педагогикалык тажрыйбадан өткөрүлүп, натыйжалуу деп эсептелген жолдор жана ыкмалар практикага сунушталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасы боюнча биздин сунуштар мугалимдеринин кесиптик компетенттүүлүктөрүн жогорулатууга, балдар жазуучуларынын чыгармачылыгын өркүндөтүүгө таасирин тийгизет; окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду жакшыртууда, жогорку жана орто окуу жайларында курстук, дипломдук, магистрдик иштерди жаздырууда көмөк көрсөтөт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- башталгыч класстардын окуучуларынын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун шарттары туура аткарылып, мугалим окуучунун окууга болгон кызыгуусун, шыгын актуалдаштырса жана түзүмдөштүрсө өзүнүн оң жыйынтыгын берет;

- «окурмандык кызыгуу», «окурмандык ишмердүүлүк» түшүнүктөрү окуучунун руханий кызыгуусу экендиги, алардын түзүмү жана спецификалык бөтөнчөлүктөрү туура табылса гана бул ишмердүүлүк натыйжалуу болот;

- окуу-тарбия процессинин конкреттүү шарттарындагы окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырууга оптималдуу жана комплекстүү мамиле кылуунун технологияларын аныктоо – максатка жетүүнүн жолу болуп эсептелет;

- адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуу аркылуу окуучуларды компетенттүүлүктөргө жеткирүүнүн педагогикалык-дидактикалык базасы түптөлөт ж.б.

Издөнүүчүнүн жеке салымы:

- темага байланыштуу философия, педагогика, психология жана тексттин лингвистикасы илимдериндеги теориялык, практикалык эмгектер изденүүчү тарабынан жекече талданып жалпылаштырылды;

- окуучулардын окурмандык ишмердүүлүктөрүн калыптандырып, өнүктүрүүнүн натыйжалуу дидактикалык шарттары, ык-жолдору, формалары жана каражаттары изденүүчүнүн жеке аракеттери менен аныкталды;

- педагогикалык экспериментте иш-аракеттер изденүүчүнүн өзү жана анын сунушу менен жүргүзүлдү;

- изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча корутундулар жана ага ылайык практикалык сунуштар изденүүчү тарабынан жекече иштелди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык тема боюнча илимий-практикалык конференцияларда (И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде (2013), Кыргыз билим берүү академиясында (2015, 2020), Жалал-Абад мамлекеттик университетинде (2023) докладдар жасалган, тема боюнча окуу китептери (“Адабий окуу” 2-класстар үчүн (2013, 2018, 2022; “Адабий окуу” 3-класстар үчүн (2014, 2019, 2022; “Адабий окуу” 4-класстар үчүн (2015, 2020, 2022), окуу-методикалык колдонмолору (“2-класстарда адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо” (2013); “3-класстарда адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо” (2014); (“4-класстарда адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо” (2015), окуу хрестоматиялары (“Дил азык” 1-2-3-4 класстар үчүн (2008), “Рабаят” (2011) жарык көрүп изилдөөнүн жыйынтыктары апробацияланды. Иш аткарылган жерде – И. Арабаев атындагы КМУда, Диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо жыйынында талкууланган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы Баткен областынын Лейлек районундагы Б. Набиев, М. Баетов атындагы орто мектептери, Ош шаарынын “Жетиген” мектеп лицейи, Курманжан датка атындагы №31 орто мектеби, Бишкек шаарындагы №89 жалпы орто билим берүү мектеби, Чүй областынын Аламүдүн районундагы Б. Бейшеналиева атындагы жана Пригород жалпы билим берүү орто мектептери.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Илимий изилдөөнүн материалдары жана анын сунуштары, жоболору илимий-практикалык конференцияларда, кафедранын жыйындарында баяндама катарында окулган. 29 басылмада жарыяланган анын ичинде 1 Scopus, РИНЦ статусундагы 17

илимий малалар жана 1 монография. 3 окуу китеп, 7 хрестоматия, 1 антология, 4 методикалык колдонмо жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч баптан, жалпы жыйынтыктан, адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 321 бетти түздү

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын биринчи бабы «**Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу проблемасынын теориялык-методологиялык негиздери**» деп аталып, темага байланыштуу жалпы теориялык, тарыхый-библиографиялык, методологиялык маселелер каралды.

Анын биринчи “**Азыркы учурдагы адабий окуу сабагынын жана анда окурманды тарбиялоо проблемасынын максаты, милдеттери жана ааламдашуу доорундагы функциялары**” деп аталган бөлүмүндө азыркы доордун өзгөчөлүктөрү, ааламдашуунун социалдык турмушка жана адамдардын руханий дүйнөсүнө тийгизген таасири чагылдырылат. Бүгүнкү окуучу көркөм адабиятты окуу аркылуу жан дүйнөсүн байытат, робот-адамдык жолго бара жаткан багыттан дили таза, ою тунук гуманист инсандык багытка бурулат. Адамдын келечек тагдырын чечүүдө көркөм өнөрдүн жана маданияттын башка түрлөрү менен бирге адабият дүйнөсү чоң роль ойнойт. Учурда кыргыз коомчулугунда, мектеп окуучуларынын арасында китеп окууга кызыгуу басаңдап, а түгүл такыр китеп окубаган балдардын тобу өсүп чыгып, мына ошолордун арасында кылмышкерлер, руханий-моралдык деградацияга учурган жаштар мектеп партасынан чоң турмушка кадам коюшууда. Ошону үчүн мектептин, анын ичинде башталгыч класстарда окутулуп жаткан адабий окуу предметинин башкы максаты окуучуларды китеп окууга кызыктыруу, балдардын окурмандык маданиятын калыптандыруу болуп саналат.

Маалыматтардын өтө кеңири жана ар тараптуу таасиринде калган кенже курактагы мектеп окуучуларынын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү татаал жана түйшүктүү ишмердүүлүк. Заманбап IT технологиялары, алардын арасынан чөнтөк телефондору, планшет, ватсап, ютуб каналы, интернет, телевидение ж.б. маалымат каражаттары, электрондук оюндар китеп окуган муунду «китепсиз муун» менен алмаштырып жаткан ааламдашуу шартында окуучулардын окурмандык кызыгуулары бир кыйла басаңдап кетти. Мына ушул процеске таасир көрсөтүүнүн бирден-бир эффективдүү жолу – адабий чыгармаларды окуп туруучу, өзү чыгарма менен таанышуу компетенттүүлүгүнө жетишкен, ар кандай чыгармага так, туура баа бере алган, эстетикалык табити туура калыптанып бара жаткан окурманды тарбиялоо. Адабий окуу сабагынын максаты жана милдеттери да программада жана окуу китептеринде сунуш кылынган көркөм тексттерди түшүнүп окуган жана окугандарын өздөштүрө алган, кеп ишмердүүлүгүн жогорулата билген, чыгармадан руханий азык, ар тараптуу тарбия ала турган инсанды калыптандырууга салым кошуу болуп саналат.

«Окуу», «Окурмандык ишмердүүлүк» түшүнүгүнүн теориялык концепциялары» аттуу 2-бөлүмдө “Окуу деген эмне?” “Окурмандык ишмердүүлүк деген эмне?” деген суроолордун тегерегинде ой жүгүртүлөт.

Окуу – бул жазылган тамгаларды (текстти) оозеки айтуу, жазылгандарды түшүнүү жана анын негизинде ой жүгүртүү, сөздөрүн маанилерин жана эмоционалдык-экспрессивдик боёкторун ылгай билүү ишмердүүлүгү. Бул ишмердүүлүккө адамдын жогорку психикалык функциялары катышат жана окуу татаал когнитивдик процесс болуп эсептелет. Текстти аң-сезимдүү окуу менен гана адам бул дүйнөнү жана анын ар кандай кубулуштарын түшүнөт, башка адамдар менен тилдик байланыш түзөт, ой жүгүртөт, өз оюн бир жерге топтоп, башкаларга билдире алат.

Окурмандык ишмердүүлүк – адамдын чыгарма окууга ышкысынын ойгонушу, чыгарманы түшүнүүсү, анын негизинде ой жүгүртүү, талдоо, баа берүү, андан алган компетенттүүлүктөрүн турмушта колдоно билүүгө жетишүүсү.

Ушул философиялык, психологиялык, педагогикалык түшүнүк тууралуу педагогдордун, психологдордун, методисттердин ойлорун төмөнкү 1.1. таблицада келтирип, окурмандык ишмердүүлүк – бул узакка созулган, дайыма аракеттенүүнү талап кылган чыгармачылык процесс экендигин иште көрсөттүк.

Таблица 1.1. – «Окурмандык ишмердүүлүк» түшүнүгүнүн аныктамасы

К.Д. Ушинский, улуу орус педагогу	«Окурмандык ишмердүүлүк – окурмандын үлгүлүү чыгарманы түшүнүүсү жана аны сезүүсү».
Н.А. Рубакин, Психолог	«Окурмандык ишмердүүлүк – бул инсандык өзгөчөлүк болуп, ал окурманда китепке болгон кызыгуулардын мотиви менен байланышкан билим, билгичтик, ык-машыгуулардын системасы болуп, ал аркылуу аз күч жана убакыт коромжу кылып, коомдук жана жеке кызыкчылыгы үчүн көп нерсеге жетишип алуу ишмердүүлүгү».
Г. Наумчик	«Окурмандык ишмердүүлүк – бул окурмандын китепти билимдин жана маалыматтын булагы катары пайдалана билүү жөндөмдүүлүгү».
О. Джежелей, Методист	«Окурмандык ишмердүүлүк – окууну «жан эмгеги» («труд души») деңгээлине жеткирүүгө болгон каалоосу жана ишке ашыруусу, китепти окуп баштай электе эле ал тууралуу ой жүгүртүүсү, окуп бүткөн соң мазмунун кабыл алуусу, окугандары боюнча пикир жаратуусу».
С. Дорошенко	«Окурмандык ишмердүүлүк өз ичине окуу техникасын, окуганын уга билүүнү, кабыл алууну жана ошонун негизинде ой жүгүртүүнүн калыптануусун камтыйт».

Диссертацияда окурмандык ишмердүүлүктүн ориентирлөөчү-изилдөөчү, аткаруучу-текшерүүчү фазалары тууралуу, алардын биримдиги, этап-этап менен жүрүп отурушу максатка ылайыктуу келерлиги айтылды. Окурмандык ишмердүүлүктү төрт жактуу мүнөздөөгө болорлугу, алар төмөнкүлөр экендиги изилдөө ишинин жүрүшүндө тастыкталды: окуунун тууралыгы, тактыгы; окуунун аң-сезимдүүлүгү; окуунун көрктүүлүгү; окуунун ылдамдыгы.

«Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу проблемасынын изилдениш тарыхына обзор» аттуу 3-бөлүм тарыхый-аналитикалык планда жазылды. Биринчи учурда дүйнөлүк, орус, совет жана постсоветтик педагогика, психология, библиография илиминде окурмандык кызыгуулар проблемасынын изилдениш тарыхы каралды. Кытайда б.з.ч. XVI-XI кылымдарда эле иероглиф жазуулары пайда болгон, аларды таш бакалардын таш тонуна, жаныбарлардын терисине, дарактардын кабыгына жазган, кийинчерээк бамбук дарагынын сөңгөгүнө, анан да кийин жибекке дарактардын ширелерин колдонуп жазышкан. Ошондон сегиз кылым өтүп тушту ойлоп таап, аны менен жазуу ишин жүргүзгөн. Биздин замандын I кылымында Кытайда кагаз чыгарылып, ошол пайдаланылган. Байыркы Александрияда кол жазма формасында 700 миңдей китептер сакталган. Орхон-Эне-Сайда, Таласта, Кочкордо VI-VIII кылымдарда жашаган калктар, анын ичинде кыргыздар, таш бетине тамга чеккен (рун эстеликтери). Жазуу болгондон кийин сөзсүз анын окурманы болот, демек, жазуудай эле окуу да байыркы замандан келе жаткан ишмердүүлүк.

Бирок «автор жана окурман», «китеп жана окурман» түшүнүгү байыркы доорлордон бери улам өзгөрүп, улам татаалдашып келет. Аталган түшүнүктөрдү ар тараптуу изилдеген жана практикада колдонгон педагог жана окуу китептеринин автору К.Д. Ушинский (1824-1871) болгон, ал «Детский мир» (1860) жана «Родное слово» (1884) деген окуу китептеринде чыгармалардын аягына тарбиялык мораль киргизүүнү башкы орунга коюп, балдар үчүн окуганын түшүнүү өтө зарыл экендигин көрсөткөн. Дал ушул мезгилде орус окуучулары француз жазуучусу Шарль Перронун (1628-1703) «Кызыл Шапкечен», «Өтүкчөн мышык» деген жомоктору, немец бир туугандар Якоб (1785-1863) жана Вильгельм (1786-1895) Гриммдердин «Түлкү менен каздар», даниялык жомокчу Ганс Христиан Андерсендин (1805-1875) «Кар ханышасы», «Дюймовочка» аттуу чыгармалары менен таанышкан. Л.Н. Толстой (1828-1910) «Азбука» (1872), «Новая азбука» (1872) деген китептерин, «Книга для чтения» деген төрт китептен турган окуулугун (1875) жазып, орус эл жомокторун, аңгемелерин өз айылы Ясная Полянадагы балдар үчүн кайра иштеп чыгып, аларды окуучулар кандай кабыл алып жатканын апробациядан өткөргөн. Орус демократтары В.Г. Белинский (1811-1848), А.И. Герцен (1812-1870), Н.Г. Чернышевский (1828-1889), Н.А. Добролюбов (1836-1861) чыгармалардын табиятын, аны талдоонун принциптерин жана эстетикалык концепцияларын иштеп чыгышкан.

Башталгыч класстарда окуу ишмердүүлүгү аркылуу окурманды тарбиялоо багытын өркүндөтүү боюнча орус педагогу Н.Ф. Бунаков (1837-1904), методист

В.И. Водовозов (1825-1886), лингвист, фольклорист Ф.И. Буслаев (1818-1897), педагог, адабиятчы В.П. Острогорский (1840-1902), педагог жана публицист В.Я. Стоюнин (1826-1888) ж.б. интеллигенция өкүлдөрү эмгектерин жазган.

XX кылымдын башында Ц.П. Балталон (1855-1913) жетекчилик кылган топ окурмандык ишмердүүлүк тууралуу илимий идеяларды сунуштаган, украиналык педагог, жекшембилик мектептердин негиздөөчүсү Х.Д. Алчевская (1841-1920) балдардын окуу чөйрөсүн терең талдаган, бул багытта орус библиографы, китептаануучусу, илимди үгүттөөчү жана жазуучу Н.А. Рубакин (1862-1946), эксперименталдык психологиянын негиз салуучуларынын бири А.П. Нечаев (1870-1948) китеп окуу, окурмандык маданият боюнча илимий багыттарды өркүндөтүшкөн.

XX кылымдын 20-жылдарынан кийин М.А. Рыбникова (1885-1942) методикалык окуу китептеринде окурмандык ишмердүүлүктөр тууралуу теориялык ойлорун ортого салат, Я.М. Шафир «Очерки психологии читателя» деген эмгегин жарыялайт (1927), С.Л. Вальтгард «Очерки психологии чтения» (1931) деген эмгегин чыгарган. Кийинки этапта бул проблема советтик психолог, педагог, философ М.М. Рубинштейндин (1878-1953) эмгектери (1950; 1973) аркылуу мектептерге таратылган. XX кылымдын 2-жарымынан тарта Л.В. Благоннадежин, О.И. Никифорова (1972), Н.Д. Молдавская (1968; 1976), О.В. Джежелей, О.В. Джежелей (1994; 1997) ж.б. изилдөөчүлөрдүн психологиялык, педагогикалык эмгектери жазылды. Н.А. Бодрова «Методика организации и проведения уроков внеклассного чтения по литературе в старших классах средней школы» (1967) деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон, О.И. Никифорова «Психология восприятия художественной литературы» (1972), Л.И. Беляева «К вопросу о типологии читателей» (1975), В.А. Бородин «Читательская деятельность: теоретический аспект» (1984) теориялык мааниси жогору китептерин чыгарган. Маселенин теориялык жана практикалык аспектилерин адабиятты окутуунун методика боюнча окуу китептеринде, бир катар кандидаттык жана докторлук диссертацияларда каралды. XX кылым соңунда XXI кылым башында Азербейжанда, Якутияда, Украинада, Кабардино-Балкарияда ж.б. региондордо окуучуларды китеп окууга кызыктыруунун методикасы боюнча диссертациялар жазылып, проблеманын ар бири өз өлкөсүндөгү абалын аныктаган жана аны жакшыртуунун жолдорун сунуш кылган.

Ушул эле проблема кыргыз педагогика жана психология илиминде да каралган. Диссертацияда бул багытта Ишеналы Арабай уулунун [1924], Касым Тыныстановдун алгачкы окуу китептериндеги [1932; 1934; 1936] окуу ишмердүүлүгү тууралуу идеялар баяндалат. Алгачкы методисттер башталгыч класстын окуучуларынын окурмандык кызыгууларын жогорулатуунун, аны үчүн текст тандоонун ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүп берген. Советтик учурда адабий окуу предметинде окурмандык кызыгууларды өркүндөтүүнүн жолдору К. Сартбаевдин [1961], Б. Рысбекованын [1986], З. Маразыкованын [1986; 1987; 1988] окуу китептеринде ишке ашырылып, методикалык эмгектеринде аларды сабакта колдонуу технологиялары иштелип чыккан.

«Адабий окуу» предметинди окуу жана окурмандык ишмердүүлүк боюнча олуттуу эмгектерди, анын ичинде окуучунун окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу формаларын жана методдорун чагылдырган «Баланы китеп окууга үйрөтүү технологиялары» (2015) аттуу С.К. Рысбаев жазган эмгек өзгөчө белгиленет.

Кыргыз методисттеринин методикалык китептеринде адабий чыгарманы талдоо, текстти интерпретациялоо процессинде колдонулган ыкмалар, каражаттар, жолдор көрсөтүлүү менен, ошол процессте окурманды калыптандыруу боюнча сунуштар айтылат.

Бирок, жалпысынан, башталгыч класстарды адабий чыгармаларды окутуу жана ал аркылуу балдарды китепке кызыктыруу проблемасы айрым изилдөөлөрдө эске алынган менен, ырааттуу жана кеңири талдоого алына электиги диссертацияда белгиленди.

«Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу проблемасын изилдөөнүн методологиялык негиздери» деген 4-бөлүм изилдөөнүн методологиялык таянычтарын анализдөөгө арналган. Эң биринчи методологиялык база дүйнөнү жана адамды таанып-билүү тууралуу илим философия болуп эсептелет. Темадагы проблемаларды аныктоо, туура түшүнүү жана түшүндүрүү үчүн В.Ф. Асмустун (1968; 1969) китеп окууну эмгектенүү жана чыгармачылык катары караган, бул ишмердүүлүктүн адамзаттын тарыхында мааниси тууралуу, М.М. Бахтиндин (1975; 1979; 1985) адабий чыгарманы эстетикалык кубулуш катары талдоого алган, Н.А. Бердяевдин (1984; 1998) коомдук прогресстеги китеп окуунун орду тууралуу идеялары таяныч болуп берди. Көркөм адабияттын тарбиялык функциялары Ю.П. Азаровдун (1985; 1989), анын руханий баалуулугу С.Ф. Анисимовдун (1998), адабияттагы шарттуулук, эстетикалык баалуулук проблемалары Т.Аскарровдун (1967; 1980), А.А. Салиевдин (1962; 1981) эмгектеринде чагылдырылган.

«Окуучулардын окурмандык кызыгуулары» деген түшүнүктөгү «кызыгуулар», «китеп тандоо», «китеп окууга үйрөтүү», «көркөм чыгарманы кабыл алуу» деген түшүнүктөр психология илими менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, кенже мектеп жашындагы окуучулардын психикалык, мүнөздүк, курактык өзгөчөлүктөрүн изилдеген психолог окумуштуулардын көркөм чыгарманы кабылдоо боюнча китеби диссертациялык ишибизге жол көрсөттү. Психологдордун окууга кызыктыруу боюнча ойлорундагы негизги концепциялар төмөнкүлөр: окуу иши жана окурмандык кызыгуу баланын жалпы өнүгүшү менен байланыштуу калыптануучу процесс; чыгарманы түшүнүү жана туура кабыл алуу бала-окурмандын кабылдоо процессинин өнүгүшү менен биримдикте ишке ашат; окуу ишмердүүлүгү окурмандын кеп маданиятынын өсүшү менен да тыгыз байланыштуу. Ошондуктан психологиялык изилдөөлөр окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптоо процессин окурмандын таанып-билүү ишмердүүлүгү, жалпы жана адабий өнүгүүсү менен биримдикте жүргүзүү зарылдыгын көрсөтөт.

Окуу ишмердүүлүгүндөгү окурманды калыптоо маданияты классик педагогдордун эмгектеринен баштап эле чагылдырылган. Изилдөөбүз окутуу

процесси, сабак жана анын формаларын, методдорун тандоо болгондуктан, бир катар дидактардын изилдөөлөрү биздин ишке методологиялык негиз түзүп берди. Бул жагынан орус адабиятын окутуу боюнча методист окумуштуулар жана мугалимдер да методологиялык жактан булак боло турган эмгектерин жазган.

Биздин темага байланыштуу Б.П. Умнов «Пути формирования читательских интересов учащихся 4-7 классов (на материале русской и зарубежной классики)» (1984), К.Г. Нурахметова «Формирование и воспитание читательских интересов учащихся 4-8 классов» (1986), М.П. Бабаханова «Формирование читательских интересов у подростков» (1987), Е.В. Карсалова «Методические основы руководства читательской деятельностью школьников на уроках литературы в средних и старших классах» (1991), 1995-жылы А.Т. Тамаев «Әдебиет сабактарында жоғары класс окушыларының оқырмандык кызығушылығын қалыптастыру» (1995), Н.В. Беляева «Формирование читательского восприятия при изучении лирики в школе: теоретические основы и практика» (1997), А.Э. Лебедева «Приобщение детей к чтению классики как международная и педагогическая проблема» (1999), Л.Я. Кузьмина «Формирование читательских интересов учащихся 5-6 классов якутской школы в процессе изучения русской литературы» (2000) деген темаларда кандидаттык диссертацияларын жазган жана коргогон. В.Г. Маранцмандын «Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников» (1980), Н.Н. Светловская «Теоретические основы читательской самостоятельности и их реализация в системе начального обучения» (1977) деген темаларда докторлук диссертациялары коргогон. Бул эмгектердин биздин ишибизге методологиялык негиз болгон жагы: ар кайсыл темаларды окутуу процессинде окурмандык кызыгууларды ойготуунун жолдорун көрсөткөндүгү; окурмандык маданият проблемасын аныктагандыгы; мугалимдердин тажрыйбаларын жыйынтыктап көрсөткөндүгү.

Кыргыз адабиятын окутуу илиминин өкүлдөрүнүн диссертацияларында жана методикалык колдонмолорунда окуу ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин каралып өткөн.

Кыргыз мектептеринде орус адабиятын окутуу боюнча Л.А. Шеймандын (1988) эмгектеринде, Г.У. Соронкуловдун «Читательские интересы учащихся и пути активизации внеклассного чтения русской литературы в Киргизии» (1989) аттуу темадагы диссертациясында, Н.А. Ахметованын «Чтение и понимание текста» аттуу макаласында (2001) кыргыз окуучуларынын окурмандык кызыгуулары изилдөөгө алынган.

Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу боюнча философия, психология, адабият таануу, педагогика, орус жана кыргыз адабиятын окутуунун методикасы багытындагы изилдөөлөр методологиялык таяныч катары пайдаланылгандыгы изилдөөбүздүн илимий-теориялык базасы бекем болушу үчүн шарт түзүп берди.

Диссертациянын **2-бабы «Изилдөөнүн материалдары жана методдору»** деп аталат да, анын **«Илимий изилдөөнүн материалдары»** деген 1-бөлүмүндө

изилдөөнүн материалдары катары КРдин Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган Билим берүү мыйзамы, Билим берүүнүн мамлекеттик стандарты жана анын негизинде түзүлгөн предметтик стандарт, окуу программалары менен II-IV класстардын «Адабий окуу» китептеринде сунушталган көркөм чыгармалар көрсөтүлөт. Ошондой эле методикалык колдонмолор, мугалимдердин бул багыттагы тажрыйбалары, окуучулардын жазуу жумуштары да материалдар катары алынган.

Изилдөөнүн объекти – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу процесси.

Изилдөөнүн предмети – адабий окуу сабагында адабий чыгармаларды окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырууга багыттап окутуу иш-аракеттери.

II-IV класстын окуучуларына окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу, алардын адептик-ыймандык, эмоционалдык сезимдерин, эстетикалык табитин жогорулатуу, адамды жана дүйнөнү, айлана-чөйрөсүн таанып-билүү ишмердүүлүгүн калыптоо кенже мектеп курагындагы балдарды окуу жана окурман катары текстти түшүнүү жана калыптоо өзгөчөлүгү менен байланышат. КРдин Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген окуу планынан ылайык «Адабий окуу» предметине ар бир класста жумасына төрт сааттан (3 саат адабий окуу, 1 саат класстан тышкары окуу үчүн), жыл бою 136 саат, жалпы II-III-IV класска 408 саат бөлүнгөн. Бул класстар үчүн төмөнкү окуу китептери колдонууга берилген:

II класстар үчүн: А. Токтомаматов ж.б. «Адабий окуу» жана экинчи китеп Б. Абдухамидова, С. Рысбаев, К. Ибраимова «Адабий окуу».

III класстар үчүн: А. Токтомаматов ж.б. жана экинчи китеп Б. Абдухамидова, С. Рысбаев, К. Ибраимова «Адабий окуу».

IV класстар үчүн: А. Токтомаматов «Адабий окуу» жана экинчи китеп С. Рысбаев, К. Ибраимова, Б. Абдухамидова «Адабий окуу».

Диссертациялык изилдөөдө ушул китептерге киргизилген көркөм тексттерди окуу, окуп түшүнүү, талдоо ишмердүүлүктөрү жана ошол ишмердүүлүк процесси аркылуу балдардын окурмандык кызыгууларын жогорулатуу проблемасы изилденген.

Изилдөө үчүн бул материалдардын ичинен ар кандай тектеги (эпика, лирика, драма), түрдөгү (поэзия, проза, драма) жана жанрдагы (поэма, ыр, жомок, аңгеме, повесттен үзүндү ж.б.) тексттер тандалды, алардын тематикалык, жанрдык, стилдик ар түрдүүлүгү эске алынды.

Биздин темага материал болуп бере алуучу башталгыч класстардын «Адабий окуу» китептериндеги көркөм чыгармалар, биринчиден, балдардын кызыгууларына, алардын кабыл алууларына ылайык тандалган; экинчиден, тектик, жанрдык, тематикалык көп түрдүүлүк сакталган.

2-бөлүм «**Илимий изилдөөнүн методдору**» деп аталып, анда биздин диссертациялык изилдөөдө коюлган максаттарга жетүү үчүн зарыл болгон методдор аныкталган. Изилдөө ишибизде колдонгон теориялык методдордун

колдонулуш максаты-милдети, мааниси тууралуу анализ жүргүзүлөт. Диссертациянын негизги жоболорун тактоо, теориялык жана практикалык сунуштарды киргизүү үчүн изилдөөгө зарыл болгон илимий булактарды изилдөө методу, аңгемелешүү методу, окуучулардын жазуу жумуштарын талдоо, анкеттөө, байкоо, тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, моделдештирүү методдорун колдондук. Биздин изилдөө окурмандык ишмердүүлүк, окуучулардын китеп окуу маданияты, окурмандардын абалын изилдөө болгондуктан социологиялык методдорду да колдонуп, балдардын китепкана менен байланышы, ата-энелердин китеп окуусу, китепканалардын мүмкүнчүлүктөрү ушул методдор менен аныкталды. Пайдаланган методдорду, жалпысынан, экиге бөлүк: биринчиси – теориялык-практикалык методдор; экинчиси – педагогикалык-эксперименттик методдор. Теориялык методдор катары ишибизде анализ жана синтез методунда окуу-нормативдик материалдарын (мамлекеттик жана предметтик стандарт, окуу программасы, окуу китептери, мектеп журналдары ж.б.) үйрөндүк. Изилдөөбүздүн мазмундук өзгөчөлүгүнө ылайык төмөнкүдөй методдор кеңири колдонулду: китепканалык формулярларды үйрөнүү методу; окурмандык биографияларды анализдөө жана жалпылоо методу; окурмандык күндөлүктөрдү талдоо методу. Практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу методу аркылуу мугалимдердин ишмердүүлүктөрүн эмгекте кандайча пайдаланганыбызды көрсөтүп бердик. Илимий-методикалык иштерди талдоо, системалаштыруу методу аркылуу темага байланыштуу илимий изилдөөлөр талданып, алардын ылайыктуулары пайдаланылды. Аларды кандай учурда колдонгондугубуз ушул бөлүмдө чагылдырылды.

«Изилдөөнүн тажрыйбалык (эксперименталдык) методдору» аттуу бөлүмүндө адабий окуу предметинде чыгармаларды окутуу аркылуу окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптандыруунун методикасы боюнча изилдөөбүздүн максатына жана милдеттерине, логикалык ырааттуулугуна ылайык алдыга койгон моделди жана жалпы сунуштарды мектептерде педагогикалык тажрыйбада текшерүү аркылуу илимий акыйкатка жетүү зарыл болду. Тажрыйбалык база катары төмөнкү мектептер алынды: Баткен областынын Лейлек районундагы Б. Набиев, М. Баетов атындагы орто мектептери, Ош шаарынын “Жетиген” мектеп-лицейи, Курманжан датка атындагы №31 орто мектеби, Бишкек шаарындагы №89 жалпы орто билим берүү мектеби, Чүй областынын Аламүдүн районундагы Б. Бейшеналиева атындагы жана Пригород жалпы билим берүү орто мектептери. Тажрыйба 2015-2021-жылдарда үч этапта жүргүзүлдү.

Тажрыйбада окуучулардын китеп окуу ишмердүүлүктөрү, мугалимдердин окуучуларды китепке кызыктыруу иш-аракеттери, окуучулардын китепкана менен эки тараптуу байланыштары, үй-бүлө китепканалары ж.б. проблемалар, адегенде, байкоо, сурамжылоо, анкеттөө, баарлашуу методдору менен такталды. Окурмандык ишмердүүлүктү калыптоого негизделген сабактардын моделдери иштелип чыкты жана алар экспериментатор мугалимдерге сунушталды.

Моделдештирүү методунун негизинде адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун компоненттери жана модели иштелип чыгып, төмөнкү 2.1. таблицада берилди.

Таблица 2.1. – Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн компоненттери

Максат	II-IV класстардын адабий окуу предметиндеги үйрөнүлүүчү чыгармалар аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун илимий-методикалык негиздерин иштеп чыгуу жана алардын оптималдуулугун педагогикалык тажрыйбаларда текшерүү.
Милдет	II-IV класстардын адабий окуу предметиндеги үйрөнүлүүчү чыгармалар аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун тарыхына, азыркы абалына, методологиялык таянычтарына обзор берүү. II-IV класстардын адабий окуу предметиндеги окутулуучу чыгармалар аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун натыйжалуу ыкмаларын жана жолдорун аныктоо, аларды колдонуунун технологияларын иштеп чыгуу жана аларды практикага сунуштоо. Иштелип чыккан теориялык сунуштарды тажрыйба жолу менен сынактан өткөрүү.
Каражаты	II-IV класстардын «Адабий окуу» китептериндеги көркөм чыгармалар
Формалар	Адабий окуу сабагы
Методдор	көркөм окуу, чыгармаларды талкуулоо, ролдоштуруу, дискуссия, аңгемелешүү, сөздүк жумуштары, анкеттөө ж.б.
Натыйжа	1) окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүү, талдоо деңгээлинин өсүшү; 2) окуучулардын китеп окууга кызыгууларынын жогорулашы; 3) окуучулардын китеп тандоо маданиятынын калыптанышы; 4) окуучулардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүнүн жогорулашы.
жыйынтыгын текшерүүнүн чен-өлчөмү	<ul style="list-style-type: none"> • окуучулардын китеп тандоосуна байкоо жүргүзүү; • окуучулардын окурмандык кызыгууларын анализдөө; • окуучулардын көркөм чыгарманы баалоо, анализдөө компетенттүүлүгү; • авторлор тууралуу маалыматтарга жетишүүсүн билүү; • окуучулардын чыгармалардын темасын, идеясын туура чечмелей билүүсүн байкоо; • тапшырмалар менен окуучулардын көркөм чыгармаларды кабылдоо боюнча компетенттүүлүгүн текшерүү ж.б.

Жогорудагы компоненттердин негизинде адабий окуу предметиндеги үйрөнүлүүчү чыгармалар аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн модели түзүлүп, төмөндө көрсөтүлдү (Сүрөт 2.1.).

Сүрөт 2.1. – «Адабий окуу» курсунда окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуунун модели

Жогорудагы сүрөттөн көрүнүп тургандай, адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун компоненттери жана модели биздин эмгегибиздин негизги өзөгүн түзүп, багытын аныктады.

Окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн деңгээлин аныктоо максатында башталгыч класстардын 144 мугалимине сурамжылоо жүргүздүк. Алардын бир катар себептерин төмөнкү 2.2. таблицанда көрсөттүк.

Таблица 2.2. – Башталгыч класстын мугалимдеринин пикири боюнча окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн талапка ылайык болбой жатышынын себептери (саны)

№	Себептери	Пайызы
1	Балдар үчүн кызыктуу китептердин аз чыгарылып жаткандыгы	24 %
2	Айылдарда китеп дүкөндөрүнүн жоюлуп кеткендиги	23 %
3	Мектеп жана айыл китепканасына жаңы китептер менен толуктоонун начарлыгы	21%
4	Окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн өнүктүрүү боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын жайылтуунун аздыгы	15 %
5	Окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн калыптандыруу боюнча методикалык эмгектердин аздыгы	9%
6	Университеттерде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн калыптандыруу боюнча билим жана компетенттүүлүккө ээ болбогондук	4%
7	Башка себептер	4%

Жогорудан белгилүү болгондой, башталгыч класстардын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүнүн өз деңгээлинде болбой жатышынын 1-себеби – балдар үчүн кызыктуу китептердин аз чыгарылып жаткандыгы (24% мугалимдин белгилөөсү; 2-себеби – айылдарда китеп дүкөндөрүнүн жоюлуп кеткендиги (23%); 3-себеби – мектеп жана айыл китепканасына жаңы китептер менен толуктоонун начарлыгы (21%); 4-себеби – окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын жайылтуунун аздыгы (15%); 5-себеби – окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча методикалык эмгектердин аздыгы (9%); 6-себеби – университеттерде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу боюнча билим жана компетенттүүлүккө ээ болбогондук (4%). Мында башка да ар түрдүү себептерин атагандар болгон, алар 4%ды түздү.

Эми булардын ичинен 1,2,3-себептер мамлекеттик деңгээлде чечиле турган проблемалар, ал эми 4,5,6-себептерге бул эмгегибиз менен аз болсо да салым кошо алабыз деп эсептейбиз.

Ушул этапта (2016-2017-жылдарда) адабий окуу сабагындагы башталгыч класстардын окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүнүн деңгээли текшерилди. Бул мезгилде байкоо жана тажрыйба тобу ажыратыла элек болчу. Аны баалоо чен-өлчөмдөрү (критерийлер) төмөнкүлөр болду:

- окуучулардын адабий чыгармаларды окуп түшүнүү ишмердүүлүгү (программадагы чыгармалардын мазмунун, идеясын, темасын билүүсү);
- окуучулардын китепкана менен байланышы;
- окуучулардын китеп алып окуу жетишкендиги;
- адабий чыгармаларды талдай билиши (сюжеттик, образдык, тилдик ж.б.);

- өз алдынча окуган китептери тууралуу айтып бере алышы ж.б.

Буларды аныктоонун методдору: байкоо, анкета жүргүзүү, окурмандык формулярларын текшерүү, сабактарга катышуу, тесттик тапшырмалар, сурамжылоо ж.б.

Булардын жыйынтыктарын карап окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн 10 баллдык баалоо системасы менен көрсөткүчүн чыгардык да, үч деңгээлге (жогорку, ортоңку, төмөнкү) бөлүп алдык.

1. *Жогорку деңгээл (8-10 балл)*: Окуучулардын класста өтүлгөн чыгармалардын идеясын, темасын, каармандарын билүүсү; өз алдынча китепканалардан, мугалимдерден, досторунан адабий китептерди алып окушу; кээ бир чыгармалардан үзүндүлөрдү жатка билиши; окулган чыгарманы өзүнүн жана үй-бүлөсүнүн турмушу, жалпы элдин турмушу менен байланыштыра алышы; окулган чыгарманынын негизинде жазуу иштерин аткара билиши; окулган чыгарманын негизинде кеңири жана кыскартылган формада сүйлөп бере алышы; ошол окуган чыгармасына тематикалык жактан окшош башка чыгармаларды атай алышы; окулган чыгарманын автору тууралуу маалыматка ээ болушу.

2. *Ортоңку деңгээл (4-7 балл)*: Окуучулардын класста өтүлгөн чыгармалардын идеясын, темасын, каармандарын билүүсүндө айрым каталыктарды кетириши; өз алдынча китепканалардан, мугалимдерден, досторунан адабий китептерди алып окушунда толук жетишкендиктерге жетише албашы; кээ бир чыгармалардан үзүндүлөрдү жатка билиши; окулган чыгарманы өзүнүн жана үй-бүлөсүнүн турмушу, жалпы элдин турмушу менен байланыштыра алышы, бирок бул жактан толук жетишпестик; окулган чыгарманынын негизинде жазуу иштерин анчалык жогорку деңгээлде болбосо да аткара билиши; окулган чыгарманын негизинде кеңири жана кыскартылган формада сүйлөп бере алышында бир аз кемчилдиктерге жол коюшу; ошол окуган чыгармасына тематикалык жактан окшош башка чыгармалардын айрымдарын гана атай алышы; окулган чыгарманын автору тууралуу анча толук эмес маалыматка ээ болушу.

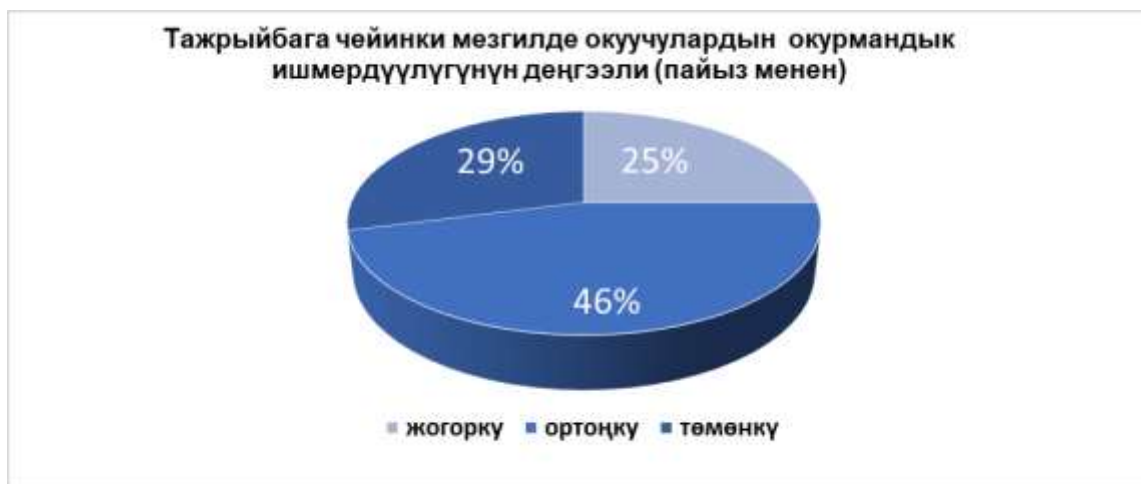
3. *Төмөнкү деңгээл (4 баллдан төмөн)*: Окуучулардын класста өтүлгөн чыгармалардын идеясын, темасын, каармандарын билбеши; өз алдынча китепканалардан, мугалимдерден, досторунан адабий китептерди алып окубашы; чыгармалардан үзүндүлөрдү жатка билбеши; окулган чыгарманы өзүнүн жана үй-бүлөсүнүн турмушу, жалпы элдин турмушу менен байланыштыра албашы; окулган чыгарманынын негизинде жазуу иштерин аткара билбеши; окулган чыгарманын негизинде сүйлөп бере албашы; ошол окуган чыгармасына тематикалык жактан окшош башка чыгармаларды атай албашы; окулган чыгарманын автору тууралуу маалыматка ээ эместиги.

Бул текшерүүгө алты мектептен 205 окуучу катышты.

Текшерүүнүн жыйынтыгы 2.3. таблицада жана 2.1. сүрөттө берилди.

Таблица 2.3. – Тажрыйбага чейинки мезгилде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн деңгээли (% менен)

деңгээлдер	Пайыздар
Жогорку	25
Ортоңку	46
Төмөнкү	29

Сүрөт 2.1. – Тажрыйбага чейинки мезгилде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнүн деңгээлинин (% менен) диаграммасы

Бул көрсөткүч тажрыйбанын биринчи этабында биздин методикалык иштерибизди кайсыл багыттарга жумшоо керектигин көрсөттү.

Тажрыйбанын 2-этабында (2017, 2018, 2019-жылдар) окуучуларды эки топко бөлүп алдык, жалпы – 1224 окуучу, байкоо тобунда – 611 окуучу, тажрыйба тобунда – 613 окуучу.

Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу үчүн тажрыйбалык топтордо төмөнкүдөй ыкмалар, жолдор тандалды:

1. Адабий окуу сабагында көп нерселерге жетишүүгө мүмкүн болбогондуктан кошумча сабактар уюштурулду.

2. Сабактарда жана кошумча сабактарда угуп түшүнүү, окуп түшүнүү жана жазуу көндүмдөрүн өркүндөтүү, логикалык ой-жүгүртүүсүн жана сүйлөө кебин өстүрүү милдеттери биринчи орунга чыкты.

3. Окуу программасына кирбеген айрым чыгармалар аудио форматта сабактарда пайдаланылды.

4. Мугалимдер, ата-энелер жана китепканачылар менен окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн өркүндөтүү боюнча семинарлар, тренингдер, конференциялар, ачык сабактар уюштурулду.

5. Окуучулардын окурмандык маданиятына таасир этүү үчүн мультфильмдер, окуу фильмдер, аудио, видео материалдар, обондуу ырлар, слайд, интерактивдүү оюндар, интернет ресурстары пайдаланылды.

6. Мугалимдерге окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жана өткөрүү боюнча орус, кыргыз методисттеринин эмгектеринин кыскартылган варианттары китепче түрүндө чыгарылып, таратылып берилди.

7. Тажрыйба жүргүзгөн мугалимдердин электрондук почталарына орус жана башка элдердин мугалимдеринин окуу ишмердүүлүктөрдү жүргүзүү боюнча өткөн сабактарынын видеожазуулары жөнөтүлүп жана алар ырааттуу талдоого алынды.

Көркөм текстти талдоодо окуучулардын окурмандык компетенттүүлүктөрүнүн калыптануу деңгээлдери биринчи орунда каралды. «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 5-9-класстар үчүн «Кыргыз адабияты» боюнча предметтик стандартта» (2022) «окурмандык компетенттүүлүк – адабий чыгарманы эстетикалык өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүк, искусствонун башка түрлөрүнүн катарында адабияттын өзгөчөлүгү жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу, образдуу сөздүн көркөм көп маанилүүлүгүн, ассоциативдүүлүгүн, көрүү жана угуу дааналыгын ачуу аркылуу образдык сөздү түшүнүү жана инсандык деңгээлде өздөштүрүү; теориялык-адабий түшүнүктөр жөнүндө үйрөнүүчү предмет катары эмес, көркөм чыгарманы түшүнө билүүгө жардамдашкан курал, каражат катары түшүнүктү өнүктүрүү» катары түшүндүрүлөт.

Тажрыйба жүргүзгөн топтордун иш-аракеттеринен улам төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик: Сабакта мугалимдин гана аракети менен баланын окурмандык ишмердүүлүгү өнүгүп кетпейт. Ал үчүн мугалимден тышкары, албетте, ата-энелери, ага-эжелери, китепканачылар, жалпы коомчулук өз салымдарын кошуп, иш-аракеттерди жүргүзүүсү зарыл. Окурман үй-бүлө, окурман социалдык чөйрө баланы окурман окуучуга айландыра алат. Мына ушундай биргелешкен иш-аракет гана ийгиликтүү натыйжаны берерин практика көрсөтүүдө. Ушундан улам биз окуучуларыбыздын окурмандык кызыгууларын, окуу ишмердүүлүктөрүн кайтарып бере алабыз жана ага шарт түзүп, мүмкүнчүлүк беребиз.

Тажрыйба класстарында ар бир жуманын бир күнүн (ар кайсы мектептерде ар башка күнү) «Көркөм китеп окуу күнү» деп белгилеп алдык. Ошол күнү сабактан соң 30 мүнөттү атайын чыгарманы көрктүү окууга, өз ара бири-бирине окуган чыгармасы тууралуу айтып берүүгө бөлдүк. Бул ыкма салтка айландырылып, бир жылдан соң жалпы мектеп, ата-эне, окуучулар, китепканачылар, коомчулук активдүү катышып калды.

Тажрыйбанын текшерүү этабы төмөнкүдөй негиздерде жүргүзүлдү:

- окуучуларга анкета таратып, жообун алуу;
- окуучулардын китепкана менен байланышын анализдөө;
- мугалимдер, китепканачылар жана ата-энелер менен баарлашуу, алардын пикирлерин талдоо;
- сабактарга катышуу, аларды жалпылоо жана жыйынтыктоо;
- байкоо жана тажрыйба топторунун окурмандык кызыгууларын (окуган китептеринин санын жана деңгээлин, чыгармаларды түшүнүүсүн жана түшүндүрүүсүн) өз-өзүнчө салыштырып анализдөө ж.б.

Биздин методикалык сунуштардан кийин эксперименттин үчүнчү, т.а. текшерүүчү этабында 2-3-4-класстардын байкоо жана тажрыйба топторунун ар биринин жогорку, орто жана төмөнкү көрсөткүчтөрү төмөндөгү 2.4., 2.5., 2.6., 2.7 таблицаларда салыштырылды.

Таблица 2.4. – 2-класстардын окуучуларынын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээлдик көрсөткүчтөрү (тажрыйбанын 3-этабы, 2020-2021-жылдар, байкоо тобу – 204, тажрыйба тобу – 207, баары – 411 окуучу)

№	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын көрсөткүчтөрү	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээли (% менен)					
		жогору		орто		төмөн	
		б/т	т/т	б/т	т/т	б/т	т/т
1	Окуучулардын китепкана менен байланышы	22,4	54,7	56,6	34,3	21	11
2	Окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүү жана түшүндүрүү деңгээли	28,1	57,5	45,4	32,3	26,5	10,2
3	Жаңы чыгармаларды таап, окууга мотивдеринин жогорулашы	27	58,7	43,7	29	29,3	12,3
4	К.Тыныстановдун «Талаага тай өнүптүр» аңгемесин талдоо деңгээлдери	27,5	57	46,5	29	26	14
5	«Жолоочу менен жылан» элдик жомогун талдоо деңгээлдери	25,3	56,4	48,4	31,6	26,3	12
	Орточо пайыз	26,1	56,9	48,1	31,2	25,8	11,9

Таблица 2.5. – 3-класстардын окуучуларынын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээлдик көрсөткүчтөрү (тажрыйбанын 3-этабы, 2020-2021-жылдар, байкоо тобу – 204, тажрыйба тобу – 205, баары – 409 окуучу)

№	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын көрсөткүчтөрү	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээли (% менен)					
		жогору		орто		төмөн	
		б/т	т/т	б/т	т/т	б/т	т/т
1	Окуучулардын китепкана менен байланышы	24,5	53,4	55,5	34,6	20	12
2	Окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүү жана түшүндүрүү деңгээли	29,3	54	47	35,3	23,7	10,7
3	Жаңы чыгармаларды таап, окууга	29,2	57,5	43,5	28,5	27,3	14

	мотивдеринин жогорулашы						
4	Т. Абыкеевдин «Кумурска менен жалкоо» аңгемесин талдоо деңгээлдери	30	57	43,3	29	26,7	14
5	Т.Сыдыкбековдун «Мээримдүү канаттуулар» аңгемесин талдоо деңгээлдери	24	55	50,8	33,3	25,2	11,7
	Орточо пайыз	27,4	55,4	48	32,1	24,6	12,5

Таблица 2.6. – 4-класстардын окуучуларынын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээлдик көрсөткүчтөрү (тажрыйбанын 3-этабы, 2020-2021-жылдар, байкоо тобу – 203, тажрыйба тобу – 201, баары – 404 окуучу)

№	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын көрсөткүчтөрү	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээли (% менен)					
		жогору		орто		төмөн	
		б/т	т/т	б/т	т/т	б/т	т/т
1	Окуучулардын китепкана менен байланышы	23,5	56	58,5	35	18	9
2	Окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүү жана түшүндүрүү деңгээли	36	59,7	42,5	30,3	21,5	10
3	Жаңы чыгармаларды таап, окууга мотивдеринин жогорулашы	28	58,5	45,2	28	26,8	13,5
4	К.Жусуповдун «Чолпонбайдын эрдиги» аңгемесин талдоо деңгээлдери	30	57	44,3	29,3	25,7	13,7
5	К.Акматовдун «Күкүк» аңгемесин талдоо деңгээлдери	25	55,9	48,7	31	26,3	13,1
	Орточо пайыз	28,5	57,4	47,8	30,7	23,7	11,9

Таблица 2.7. – Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын 2-4-класстар боюнча жалпы деңгээлдик көрсөткүчтөрү (тажрыйбанын 3-этабы, 2020-2021-жылдар, байкоо тобу – 611, тажрыйба тобу – 613, баары – 1224 окуучу)

№	Класстары	Окуучулардын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээли (% менен)					
		жогору		орто		төмөн	
		б/т	т/т	б/т	т/т	б/т	т/т
1	2-класс	26,1	56,9	48,1	31,2	25,8	11,9
2	3-класс	27,4	55,4	48	32,1	24,6	12,5
3	4-класс	28,5	57,4	47,8	30,7	23,7	11,9
	орточо пайыз	27,3	56,6	48	31,4	27,7	12

Жогорудагы таблицалардан көрүнүп тургандай, биринчи милдет окуучулардын китепкана менен байланышын аныктоо болгон, бул болсо түздөн-түз окурмандык ишмердүүлүктүн калыптануусу менен байланыштуу көрүнүш. Аны үчүн китепканачынын каттоо дептери, окурмандык формуляр, окурмандык күндөлүгү анализге алынды.

Жыйынтыгында: 1) 2-класстарда жогорку деңгээл байкоо тобунда 22,4%, тажрыйба тобунда 54,7%, айырма 32,3%, ал эми төмөнкү деңгээл 21% жана 11% болуп, айырма 10%ды; 2) 3-класстарда жогорку деңгээл байкоо тобунда 25,5%, тажрыйба тобунда 53,4%, айырма 28,9%, ал эми төмөнкү деңгээл 20% жана 12% болуп, айырма 8%ды; 3) 4-класстарда жогорку деңгээл байкоо тобунда 23,5%, тажрыйба тобунда 56%, айырма 32,5%, ал эми төмөнкү деңгээл 18% жана 9% болуп, айырма 9%ды түздү.

Окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүү жана түшүндүрүү деңгээлин аныктоо тапшырмасынын жыйынтыгын чыгаруу үчүн биринчи учурда сабактарга катышып, окуучуларга балл берип отурдук; экинчи учурда окуучуларга текст таратып бердик (эки топко тең бирдей), ошол текстти кандайча түшүнгөнүн жана түшүндүргөнүн аныктадык. Тажрыйба тобундагылар байкоо тобундагыларга салыштырганда бул ишмердүүлүктү 2-класстарда 29,5%га (28,1% жана 57,5%); 3-класстарда 24,7%га (29,3% жана 54%), 4-класстарда 23,7%га (36% жана 59,7%) жогору аткарды.

Жаңы чыгармаларды таап, окууга мотивдеринин жогорулашын билүү үчүн окуучуларга сурамжылоо жүргүздүк. Жыйынтыгында, жогорку деңгээл 2-класстарда байкоо топтордо – 27%, тажрыйбалык топтордо – 58,7%, айырмасы 31,7%; 3-класстарда байкоо топтордо – 29,2%, тажрыйбалык топтордо – 57,5%, айырмасы 28,3%; 4-класстарда байкоо топтордо – 28%, тажрыйбалык топтордо – 58,5%, айырмасы 30,5% болду.

Чыгармаларды талдоо деңгээлдери (ар бир класска 2ден чыгарма берилген) көрсөткүчү боюнча жогорку деңгээл байкоо топторуна караганда тажрыйбалык топтордо бир топ пайызга жогору болду. Мисалы, 1-чыгарма боюнча 2-класстарда жогору деңгээл байкоо топторунда – 27,5%, тажрыйбалык топтордо – 57%, айырмасы – 29,5%ды; 3-класстарда байкоо топторунда – 24%, тажрыйбалык топтордо – 55%, айырмасы – 31%ды; 4-класстарда байкоо топторунда – 25%, тажрыйбалык топтордо – 55,9%, айырмасы – 30,9%ды түздү.

Жалпылап алганда, методикалык сунуштарыбыздын натыйжасында окуучулардын окурмандык кызыгууларынын жогорулашынын деңгээли орточо пайыз менен төмөндөгүдөй болду: тажрыйба топтордо жогорку деңгээл 56,6%, байкоо топторунда 27,3% болуп, айырма 29,3%ды; төмөнкү деңгээл тажрыйба топтордо 12,1%, байкоо топторунда 24,7% болуп, айырма 12,6%ды түздү. Бул болсо биз сунуш кылган ыкмалар жана жолдор башталгыч класстардын адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык кызыгууларын арттырууда эффективдүү экендигин көрсөтүп, эксперименттерибиз аркылуу тастыкталды.

Үчүнчү бап «Текстти окуп-түшүнүү процессинде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн мотивациялоо» деп аталат. Анын «Аңсезимдүү жана шар окуу – окуучунун окурмандык ишмердүүлүгүн

мотивациялоонун алгачкы ачкычы» деген 1-бөлүмүндө окуу – бул мектеп окуучусунун башкы ишмердүүлүгү, мугалим менен окуучунун чыгармачылык байланышынын күрөө тамыры катары каралат.

Башталгыч мектептин мугалиминин эң башкы максаттарынын бири – окуучуларды текстти шар жана аң-сезимдүү окууга үйрөтүү. Буга жетүүнүн жолу – ар бир окуучунун окууга болгон кызыгуусун калыптандыруу жана өз алдынча окуусун туура уюштуруу. Шар окуу – текстти тыныш белгилерине, интонацияга, маани-мазмунуна көңүл буруу менен туура, көркөм, ылдам окуу ишмердүүлүгү.

Шар жана аң-сезимдүү окуунун начар болуусунун башкы себеби катары төмөнкүлөр болуусу мүмкүн: окуу техникасы менен иштөөгө мугалим тарабынан жетишерлик көңүл бөлүнбөй калуусу; окуучуларды кызыктыруу чөйрөсүнүн жоктугу же пассивдүүлүгү; ата-энелер тарабынан баланын окуусуна болгон көзөмөлдүн начар деңгээлде болуусу; социалдык факторлор ж.б.

Жогорудагы көйгөйлөрдүн ичинен башталгыч класстын мугалиминин орду биринчи кезекте турат. Ошондуктан мектеп практикасында окуучулардын шар окуусунун билим жана билгичтиктерин калыптандыруу боюнча түрдүү жумуштар жүргүзүлүп келет. Алар: динамикалуу окутуу; чынжыр түрүндө окуу; жупта жана топто окутуу; жаңырык окуу; хордук окуу; окуу ылдамдыгын өз алдынча текшерүү ж.б.

Шар жана аң-сезимдүү окууда окуучунун ийгилиги анын ишмердүүлүгүнүн мотивациясынан көз каранды болот. Же тескерисинче, ийгилик мотивди жаратуусу мүмкүн. «Мен жакшы окуй алам, ошондуктан дагы окугум келет!» деп окуучу улам жаңы ийгиликке умтула берет. Окууга болгон кызыгуусун арттырууда мугалим ар бир окуучу үчүн ийгиликке жетүүнүн кырдаалын түзүп туруусу абдан маанилүү.

Шар окуунун жогорку деңгээлине жетүүнүн критерийлери: тыбыштарды так аныктоо; аларды тамга менен байланыштыруу; муундарды туура кошуу; сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү өз орду менен түзүү; окууда үн кубултуу; тексттеги эмоцияларды билдирүү; түшүнүп окуу; окуганын айтып берүүгө даяр болуу. Шар окуу көндүмү өз ичине төрт компонентти камтыйт: туура окуу (тамганы, сөздү, сүйлөмдү), окуу ылдамдыгы (1-класс – 20-25 сөз, 2-класс – 35-40 сөз, 3-класс – 55-60 сөз, 4-класс – 70-80 сөз), көркөм окуу жана тыныш белгилерге (үтүр, чекит, суроо белгиси, илеп белгиси, көп чекит ж.б.) көңүл коюп окуу. Мына ушундай окууга жетишкен окуучу аң-сезимдүү окууга өтөт.

Шар окуу – аң-сезимдүү окуу – түшүнүп окуу = окурмандык кызыгуу. Ушул процесс – окурманды калыптандыруунун биринчи негизи. Шар окуу андан ары аң-сезимдүү окууга өтүп, текстти түшүнгөндө гана баланын окууга болгон кызыгуусун, окуу ишмердүүлүгүн, окурмандык маданиятын калыптандыруунун башкы фактору боло тургандыгы диссертациянын ушул параграфында көрсөтүлдү.

Экинчи бөлүм «**Адабий окуу предметинде окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүктөрүнүн баскычтары»** деп аталат. Адабий окуу сабагында

окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу жана өркүндөтүү бул эң биринчи кезекте окуу китептери аркылуу ишке ашырылат. Аны үчүн окуу китептеринин методологиялык аппаратын түзүүдө төмөндөгүдөй технологияларды колдонуу максатка ылайыктуу болот:

- адабий тексттин жанрдык табиятын, негизги мазмунун, өзөгүндө жаткан идеяны талдап билүүчү тапшырмалардын системалуу болушу;
- текст аркылуу окуучуларга адабий-эстетикалык билим берүүгө, нравалык-этикалык жана этнопедагогикалык таалим-тарбия берүүгө багытталган суроолордун коюлушу;
- окутууну ишмердүүлүктүн негизинде уюштуруу;
- тексттин мазмунуна жараша окуучунун сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүү;
- «ой калчоо» стратегиясы аркылуу окуучуларга проблемалуу кырдаалдарды чечүүнү сунуштоо;
- текстин каармандарын мүнөздөй алууга, аларды бири-бири менен салыштыра билүүгө, алар аркылуу адамдардагы түрдүү мүнөздөрдүн, адамдык сапаттардын болушун иликтей алууга, алардын тарбиялык таасирин талдап билүүгө багытталган суроолордун болушу;
- сынчыл ойломдун түрдүү стратегияларын колдонуп, өз алдынча ой жүгүртүүсүн уюштуруу ж.б.

Ал эми окуу китептин методикалык аппаратын тексттен тышкаркы төмөндөгүдөй компоненттер түзүүсү зарыл:

- тексттин сюжетине жараша иллюстрациялардын камтылышы;
- текстти окугандан кийин анын идеялык мазмунун, адабий-мазмундук табиятын, тарбиялык таасирин ачуу максатындагы суроолордун берилиши;
- текстке жараша окуучулар аткаруучу жекече тапшырмалардын коюлушу;
- түшүнүүгө кыйын сөздөрдүн маанисин чечмелөөчү сөздүктөрдүн берилиши;
- сынчыл ойломдун стратегияларына ылайык түрдүү кошумча чиймелердин, таблицалардын, диаграммалардын орун алышы;
- белгилүү авторлордун чыгармалары фото сүрөттөрү менен коштолушу ж.б.

Китептин мазмунунун тематикаларын түзгөн ар бир бөлүмдөрдүн жана чейректердин аягында окуучулардын өздөштүрүүсүн байкоо, баалоо, системалоо максатындагы суроо-тапшырмалар, окуучунун окуу техникасын текшерүү, кебин өстүрүү максатында колдонулуучу тексттердин орун алышы да окуучулардын окурмандык кызыгуусун ойготот жана окуу-таануу ишмердүүлүктөрүн өркүндөтөт.

Мында өз изилдөөлөрүбүздү жыйынтыктап, окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүктөрүнүн баскычтарын төмөндөгүдөй бөлүштүрдүк: 1-баскыч – билим баскычы; 2-баскыч – түшүнүү баскычы; 3-баскыч – колдонуу баскычы; 4-баскыч – талдоо баскычы; 5-баскыч – баалоо баскычы; 6-баскыч – чыгармачылык баскычы. Ушундай баскычтардан өткөн окуучу окуган ыр,

аңгеме, жомоктордун таасиринде жана алардын үлгүсүндө ошолорго окшотуп көркөм чыгарма жазууга жетишет. Мындай баскычтар менен окутууга мисал катары диссертацияда 3-класста Т.Касымбековдун «Туулган жер» аңгемесин окутууну мисал катары көрсөттүк.

Окуучулардын чыгарманын мазмунун, андагы каармандын иш-аракеттерин баалоосуна жана чыгармачылык менен иштөөсүнө багытталган окутуу методикасы катары 3-класста үйрөнүлүүчү «Дарак да ыйлайбы?» деген чыгарманы окутуунун ыкмаларын жана жолдорун сунуш кылдык. Бул эки чыгарманы үйрөтүүдө биз сунуш кылган баскычтар менен окутуу технологиясы окуучунун таанып-билүү ишмердүүлүгүн, көркөм адабиятка карата окурмандык мотивацияларын жөнөкөйдөн татаалга карай өстүрүү, тактап айтканда, билим баскычынан улам өйдөлөп отуруп, чыгармачылык менен иштөө баскычына көтөрүлүү процесси ушул бөлүмдө чагылдырылды.

«Жомокторду окуп-үйрөтүү аркылуу кенже мектеп жашындагы балдардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу» деген үчүнчү бөлүм башталгыч класстарда жомокторду окутуу процессинде окуучуларды окурман катары тарбиялоо проблемасына арналган. Орус адабиятчылары жана алардын эмгектерине негизденип кыргыз фольклористтери жомоктордун жанрдык табиятын ачып берип, алардын тематикасына классификациялоо жүргүзгөн. Жомоктордун тарбиялык идеялары да айрым эмгектерде кээ бир аспектилерде (адептик тарбия, фольклордук педагогика, жомок терапиясы технологиясы жана аны практикада колдонуу ыкмалары ж.б.) изилденген.

Азыркы учурда «Адабий окуу» китептеринде: 2-класста 20, 3-класста 12, 4-класста 4 жомок сунушталат. Жомоктор – окуу программасында эң көп орун берилген жана окуучулар кызыгып окуган жанр, ошондуктан балдардын окуу ишмердүүлүгүн калыптоодо, окурмандык кызыгууларын жогорулатууда алардын мүмкүнчүлүгү жогору. Диссертациянын бул бөлүмүндө «Бала шаарын кантип сактап калды?» аттуу жомокту үйрөтүү процессинде окурманды тарбиялоо технологиялары баяндалды. Аталган жомок менен кандай иш жүргүзүүгө болорун сөз кылалы.

Жомок менен иштөөнүн **биринчи этабы** – жомокко чейинки иш.

Окуучуларга суроолор коюлат:

- Жомокто ким жана эмне жөнүндө сөз болорун байкадыңарбы?

- Мекендин алдында ар бир атуулдун кандай парзы бар экенин өз алдыңарча ойлонгула?

- «Парз» деген сөздү кандай түшүнөсүңөр? ж.б.

Бул суроолор боюнча талкуулоо жүрүп, окуучуларды жомоктогу ойду алдын ала түшүнүүгө багыттаган соң, мугалим жомокту үн кубултуп көрктүү окуйт. Эгер мугалим сюжетти образдуу кылып кайра көркөм айтып берсе, андан да таасирдүү болор эле.

Андан соң, текст боюнча иштөө жумушу (**экинчи этап**) аткарылат.

Иштин бул этабында:

- окуучулар жомоктун мазмуну менен таанышышат;

- каармандардын мүнөздөрү аркылуу адамдардын мүнөздөрү кандай болорун таанып-билишет;
- каармандардын кебине, образдарга баа беришет;
- көрктүү окуп машыгышат, сүйлөмдөрдүн кыргызча көрктүү айтылышын үйрөнүп, машыгышат;
- окуу ылдамдыгы текшерилет.

Андан соң, текст менен иштөөнүн **үчүнчү этабына** өтөбүз. Мында жомок боюнча бышыктоо иш-аракетин жүргүзөбүз. Адегенде, суроо-жооп түрүндө бышыктайбыз:

- 1) Баскынчы ханга элчиликке баруу үчүн бала жанына эмнелерди алды?
- 2) Хандын суроолоруна бала кандай жооп берди?
- 3) Хан акылман баланын сөзүнө эмне үчүн ыраазы болду?
- 4) Хан менен баланын сөздөрүнө өзүнөрчө баа бергиле.
- 5) Ата Мекендин алдында ар бир атуул өз милдетин аткаруу үчүн эмне кылуусу керек деген ойдосуңар?

Суроо-жооп менен жеңил (репродуктивдүү) бышыктоодон көрө, чыгармачыл бышыктоонун мааниси өтө чоң. Бул иштер жомок боюнча балдар өз ойлорун тексттен алынган мисалдар менен далилдеп сынчыл ойлорун бекемдөө, ал аркылуу балдардын ички нравалык, адептик-ыймандык жетилүүсүн текшерүү, атага кызмат кылган баланын эмгегин баалоо менен коштолмокчу ж.б. Мындай учурдагы окуучулардын жекече көз карашын, өз оюн, өз сөзүн угуу өзгөчө көңүлгө алынууга тийиш.

Андан кийин жомокко фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык мүнөздөгү талдоолорду жүргүзүү аркылуу түрдүү машыктыруучу көнүгүүлөрдүн системасын түзсө болот. Булар – жомоктун мазмундук жана структуралык табиятын эне тил жана адабий окуу сабактарында комплекстүү түшүнүүгө кеңири жол ачат. Ал жомоктун окуучунун байланыштуу кебин жана кеп маданиятын калыптандыруудагы ролу чоң экендигин айгинелейт.

Жомоктун көпчүлүгүнө адеп-ахлак, эмгек, билим, өнөргө умтулуу, мекенди коргоо, адамдарга адилет кызмат кылуу сыяктуу түбөлүктүү темалар мүнөздүү. Аларда келечек муундарына адеп-ахлактык тарбия берүү, эмгекке, илим-билимге жана өнөргө үйрөтүү, мекенге адилет кызмат кылуу идеялары бекем сиңирилген. Ал эми анын структурасында ойдун башталышы – илгери-илгери деп сыпатталып, андан кийин негизги ой айтылып, андан соң аягы: «ошентип, баары жыргап-куунап жатып калыптыр» деп жыйынтыкталат да, ошол негизги бөлүмдө айтылган идеяны «бүгүнкү күн үчүн сабак болсун» деп кыйытып, көңүлгө бек сакталышын шарттап, ойлоноуга түртөт. Жомоктун күчү мына ошондо.

Демек, ал традициялуу башталыш (зачин) жана бүтүм (концовка) менен өзүнүн жанр катары белгисин сактайт. Ошол сюжеттик курулуштун аягында тарбиялык насаат (мораль) чыгарылат.

Жомоктор балдарга кызыктуулугу жана алардын кыялый сезимдерине таасир эткендиги менен өзүнө тартат. Жомокко катуу берилген бала дагы жомок уккусу келет, ата-энелерди, чоң ата-чоң энелерди балдарын жомокко

угарман катары кызыктырып, тарбиялык мааниси жогору окуяларды айтып берүүгө багыттап, анын жанрдык мүмкүнчүлүгүн пайдалана алат. А.С. Пушкиндин «Балык жана балыкчы тууралуу жомок», «Хандын өлгөн кызы жана жети баатыр жөнүндө жомок», «Алтын короз тууралуу жомок», «Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомок», «Падыша Салтан тууралуу жомок», А. Жуковскийдин «Иван-Царевич жана боз карышкыр тууралуу жомок», «Уйкудагы ханзаада», Л.Н. Толстойдун «Үч аюу», П. Ершовдун «Конёк-горбунок» ж.б. чыгармалары орустун классикалык жомоктору болуп, миңдеген муундарды жомокко болгон окурмандык кызыгууларын ойготкон. Чыңгыз Айтматов мындай деп айтат: «Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээримин менен өттү» (2002). Болочок жазуучуга чоң энеси күн сайын жомок айтып берип уктатчу, жомогу түгөнүп калганда «кошуналардан сурап келейин» деп чыгып кетчү экен. Демек, Айымкан чоң эне баланын жомокко карата угармандык (кийин окурмандык) кызыгуусун ойготкон биринчи информатор болгон.

«Башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү аркылуу алардын окурмандык ишмердигин калыптандыруу» аттуу 4-бөлүм адабий окуу предметинде кенже мектеп окуучусунун адабий билимин калыптандыруу, окурмандык ишмердүүлүгүн активдүү фазага багыттоо – алардын эне тилинде кебин өстүрүү, сөздүк корун көбөйтүү менен байланышат. Окуучу окуп жаткан тексттеги сөздөрдүн же сүйлөм тизмектерин, фразеологиялык түрмөктөрдүн көбүн түшүнбөсө, ал андан ары окуусун улантпайт, андай окуучудан окурман чыкпайт. Ошону үчүн бул бөлүмдө окуучунун эне тилинде кебин өстүрүүгө жетишүү мугалимдин чыгармачылык менен иштөөсүн, түрдүү булактардан изденүүсүн жана педагогикалык чеберчилигин талап кылары айтылып, бул ишмердүүлүктүн бир нече жолдору сунушталат. Алардын айрымдарын сунуш кылабыз.

1. Чаташкан логикалык чынжырлар. Мугалим чыгармага тиешелүү кайсы бир сүйлөмдү, же абзацты кагаз тасмаларына жазып алат да, аны бир нече бөлүктөргө бөлүп коёт. Окуучулар логикалык бир бүтүндүктү сактап, аны топтоштурууга тийиш. Мында балдар ар бир сөздүн маанисин туура түшүнүү менен, аларды чыгармадагы окуянын ырааттуулугун сактап, сүйлөмдөгү, же абзацтагы катар орду боюнча жайгаштырышат.

2. Макалдарды толуктоо. Өтүлгөн темага байланыштуу бир нече макалдарды алып, алардын баштапкы, же акыркы бөлүгүн гана жазып коюп, калган бөлүгүн табуу тапшырмасы берилет. Мында макалдын жашырылган бөлүгүн туура табуу менен бирге, анын маанисин чечмелөө да баланын сөз байлыгын өстүрүүгө жардам берет. *Мисалы: Бата менен эл көгөрөт, (жамгыр менен жер көгөрөт), же болбосо (Жакшы кыз жакадагы кундуз), жакшы жигит көктөгү жылдыз ж.б.д.у.с.*

3. Сүйлөмдөрдү толуктоо. Карточкаларда сүйлөмдөгү айрым сөздөр атайын калтырылып берилет. Окуучулар сүйлөмдүн маанисине ылайык тиешелүү

сөздөрдү табууга тийиш. Мугалим кашаанын ичине атайын бир нече сөздөрдүн тизмесин берип коюшу мүмкүн. Сүйлөмдөгү калтырылган сөздү туура табуу менен бирге, анын маанисин чечмелеп берүү да баланын ой жүгүртүүсүн жана сөз байлыгын өстүрүүгө түрткү болот. Мисалы: Түндүк менен керегени бириктирүүчү чабак жыгачтарды ... (бакан, уук, ача жыгач, чий) дешет. Боз үйдүн уук бекитилүүчү, таяныч жыгач жасалгасы ... (кырчоо, бакан, түндүк, кереге) делинет.

4. Уйкаштыктарды табуу. Адабий окуу, класстан тышкары окуу боюнча китептерде уйкаштыктарга тиешелүү бир нече чыгармалар топтому берилген. Мектеп практикасында айрым мугалимдер бул чыгармаларды тек гана жаттатуу менен чектелишерин белгилешет. Ыр түрүндөгү чыгармадан уйкаштыктарды табуу менен бирге, окуучуга өз алдынча дагы башка уйкаштыктарды табуу тапшырмасын берүү, алардын маанисин түшүндүрүү тапшырмасы сөз байлыгын өстүрүүдө абдан маанилүү. Мисалы, акын Ы. Кадыровдун сөздүк ырын карап көрөлү:

Байыркы мезгил – алмустан,
Бал татыган – балмуздак.
Семичкенин кабыгы – бөчөк,
Сайманын бир аты – көчөт.
Куштун тырмагы – текөөр,
Конокко эт тарткыч – бөкөөл ж.б.

5. Сөздүк-табышмактар. Бул чыгармалар балдардын ой жүгүртүүсүн, сөз тапкычтыгын гана өстүрбөстөн, табылган сөздүн маанисин түшүнүп, сөздүк запасын кеңейтүүгө да өбөлгө түзөт. Албетте, бул максат мугалимдин багыт берүүсү, жетекчилиги астында ишке ашат. Адабий окуу китебинде бул багытта бир нече чыгармалар берилген. Айрымдарына көңүл бөлүп көрөлү:

Суук болсо .уу,	Карышкырдан кичине,
Ысытса .уу,	Анын аты ч.. болот.
Чурулдаса .уу,	Атчан адам эгерде,
Кол чабылса .уу,	Аттан түшсө ж.. болот. (чөө, жөө) ж.б.
Учса .уу,	
Көтөрсөн .уу. (суу, буу, чуу, дуу, куу, туу)	

6. Сөз куроо. Мында балдар бир сөзгө мүчөлөрдү жалгоо, же бир сөз менен экинчи сөздү айкалыштыруу, же аралашкан ариптерден бир нече сөздөрдү куроо менен жаңы маанидеги сөздөрдү табышат, алардын маанилерин түшүндүрүп беришет. Мисалы:

БУЛ га кошсом БУЛ ду, Болуп чыкты БУЛБУЛ . Б ордуна Д ны койсоң, Кадимки эле ДУЛДУЛ .	« Төртөө » деген жазуунун Тапсаң сыры ачылар. Кичинекей бул сөздө Үч нерсенин аты бар.
--	--

(А.Кыдыров)

(Т.Самудинов)

(Жооптору: төрт, өрт, төө) ж.б.

7. Сөз оюндары. Өз оюндары аркылуу окуучуларды тапкычтыкка, ой жүгүртүүгө, кебин өстүрүүгө толук мүмкүнчүлүктөр бар. Мындай чыгармаларга логогрифтер, метаграммалар, шарадалар, анаграммалар жана акро ырлар кирет.

Мугалим сабакта бул сөз оюнунун шартын балдарга так, жеткиликтүү түшүндүрүп, багыт берүүсү зарыл. Мисалы, анаграммада, адегенде, табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү айрым тамгалардын ордун алмаштыруудан жаңы сөз алынат. *Мисалы:*

Качырата кар басып,

Кыш мезгилде киесиң.

Алмаштырсаң тамгасын

Өкүнүчтү билесиң ж.б. (*өтүк, өкүт*)

8. Сөздүк менен иштөө. Бул иш-аракет ар бир сабак сайын жүргүзүлүүгө тийиш. Жаңы чыгарманы өтүүдө балдар үчүн бейтааныш болгон сөздөрдүн маанисин түздөн-түз, текст менен таанышкан соң, контексттин ичинде чечмелөө зарыл. Сөздүктөр ар бир чыгарманын соңунда берилген. Мугалим ыңгайына жараша алардын маанисин балдардын эсине салып, кебинде колдонууга түрткү берип турат. *Мисалы: керки-чот – устанын куралдары, чокой – жылуу кийиз өтүк, мансапкор – атак-даңкка умтулган, маанай – көңүл ж.б.*

9. Мааниси окшош, же тескерисинче мааниси каршы сөздөрдү табуу. Мында окуучуга үлгү катары айрым сөздөрдүн окшош же каршы маанилери берилет. Ал эми бала калган сөздөрдүн окшош, же каршы маанилерин өзү табууга тийиш. Орунсуз кайталоолордон качуу максатында да кара сөз түрүндө жазылган чыгармалардагы айрым сөздөрдүн окшош маанилерин табуу тапшырмасын берүү да жакшы натыйжа берет. *Мисалы:*

Мааниси окшош сөздөр

Аштык – эгин,

Жалган – ...

Жашык – ыйлаак,

Сый – ...,

Шам – чырак,

Алыс – ...

Мааниси каршы сөздөр

Уста – чоркок,

Эр жүрөк – ...

Арык – семиз,

Жалкы – ...

Сараң – март,

Жаш –

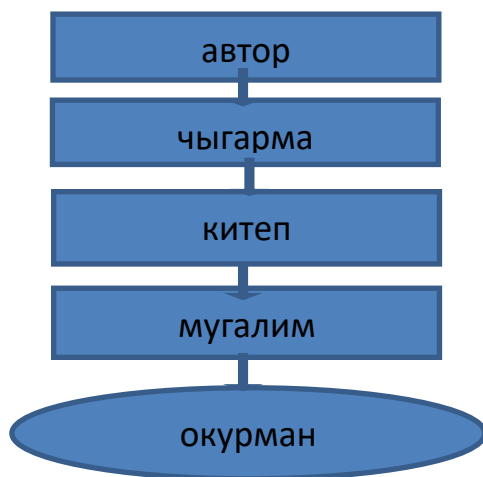
10. Сүрөт менен иштөө (предметтик жана кырдаалдык сүрөттөр). Мында сүрөттө берилген ар бир предметтин атын туура атоо менен бирге, аларды катыштырып сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, айрым учурларда чакан текст түздүрүү зарыл. Ал эми кырдаалдык сүрөттөр аркылуу сүрөттөө, баяндоо же ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттерди түздүрүүгө болот. Бул болсо, баланын ар бир аракетин колдоо менен багыт берип, өздүк чыгармасын жаратууга өбөлгө түзөт.

11. Образдуу сөздөрдү таба алуу, колдоно алуу. Мугалим окуучулар менен биргеликте тексттерден көркөм, образдуу сөздөрдү таап, алардын маанилерин талдап-чечмелеп, оозеки/жазуу кебинде колдонууга багыт берет. *Мисалы: Акбалта аксакал менен акылман Чыйырды алысты ойлошуп, Орозду чоң атасы сыяктуу Манас да эл-жерин коргой турган көк жал шер болоруна, арстандай түрү бар, ажыдаардай сүрү бар баатыр экенинине ичтеринен кудуңдашып, анын келечегине зор ишеним менен карашат. (С.Байгазиев)*

12. Чыгармалардагы окуяны өз алдынча чыгармачылык менен улантуу. Окуучулардын ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү максатында чыгарманын окуясын чыгармачылык менен өз алдынча өзгөртүп

жыйынтыктоого, каармандардын иш-аракеттерин өзгөртүп түзүүгө мугалим тарабынан багыт берилет. Мында: «Сен бул каармандын ордунда болсоң кандай кылат элең?», «Окуянын аягы кандай аяктайт деп ойлойсуң?», «Сен кандай аякташын каалайт элең?» сыяктуу суроолорго ылайык өзүнүн чыгармасын жаратат ж.б.

Ар бир үйрөнүлүп жаткан сөз, сөз айкашы, сөз берметтери баланын оозеки жана жазуу кебинде үч жолудан кем эмес колдонулууга тийиш. Жаңы сөздү үйрөнүп жаткан бала: биринчиден, туура айтууга, экинчиден, ал сөздүн маанисин түшүнүүгө, үчүнчүдөн, жаңы сөздүн маанисин контексттин ичинде түшүнүүгө, төртүнчүдөн, жаңы сөздү катыштырып сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү түзө алууга, бешинчиден, ага маанилеш сөздөрдү, же тескерисинче, мааниси карама-каршы келген сөздөрдү таба алууга ж.б. жетишсе – бул да баланын сөз байлыгын өстүрүүгө, кеп маданиятын, окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырууга негизги өбөлгө болорун белгилөөгө болот. Сөз байлыгы өнүкпөгөн бала – окурман катары да калыптанбай калат. Окурманды калыптандыруу процессинин этаптары төмөнкү 4.1. сүрөттө берилди:

Сүрөт 4.1. Окурманды калыптандыруу процессиндеги этаптар

Бул сүрөттө чагылдырылгандай, автордун (акын-жазуучунун) аракетинен (ишмердүүлүгүнөн) көркөм чыгарма жаралат. Ал чыгарма китепке киргизилет (окуу китеби, аудиокитеп болушу да мүмкүн). Кийинки процесс ошол китептеги автор жазган же айткан чыгарманы мугалим окуучуларга окуп жана талдап берип түшүндүрөт (интерпретациялайт), ошондон кийин окурман пайда болот. Демек, окурмандын пайда болушу, калыптанышы жогорудагыдай этаптар менен тыгыз байланыштуу, баары бири-бири менен карым-катышта турушу керек.

«Манастын бала кези» деген теманы окутууда окуучулардын манас темасына кызыгуусун арттыруу, алардын тил байлыктарын өстүрүү аркылуу эне тилибиздин сөздүк кору, архаикалык жана тарыхый сөздөрдү өздөштүрүү ишмердүүлүктөрү да ушул бөлүмдө чагылдырылат.

«Адабий окуу предметинде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуунун талаптары, педагогикалык

шарттары, принциптери, методдору, формалары жана аларды өркүндөтүү боюнча методикалык сунуштар» деген диссертациянын төртүнчү бабынын «**Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуунун талаптары жана педагогикалык шарттары»** деген 1-бөлүмүндө төмөнкүдөй окурмандыктык ишмердүүлүктү калыптандыруунун талаптары көрсөтүлүп, алардын маани-мазмуну чечмеленет:

- 1) балдардын ар түрдүү кызыгууларын эске алуу;
- 2) балдарды китеп окууга кызыгуусун мотивдештирүү;
- 3) баланын китеп окуусуна мугалимдин жардам берүүсү;
- 4) коомчулук тарабынан китептерди окурмандарга, жалпы журтка кеңири жайылтып (популяризовать) туруу;
- 5) окула турган тексттерди тандоонун чен-өлчөмдөрүн жана принциптерин эске алуу;
- 6) чыгармалардын тектик, түрдүк жана жанрдык ар тараптуулугун кароо;
- 7) окулуучу тексттерде кептин ар түрдүү болушуна көңүл буруу;
- 8) текстти туура түшүнүп кабыл алууда иллюстрациялоонун мүмкүнчүлүгүн пайдалануу;
- 9) окууга сунуш кылынган китептин полиграфиялык-көркөмдүк сапаттуулугу;
- 10) чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнүн баланын курагына жана кабыл алуусуна ылайык келүүсү. Мисалы, эпикалык тектеги бир аңгемени сунуш кылсак, адегенде, эпилог берилип, андан соң окуянын чиелениши, анан окуянын башталышы болуп отурса, окурмандын башы айланат да, китепти окууга болгон кызыгуусу таркап кетет. Ошону үчүн мындай сюжеттүү чыгарма салттуу сюжеттик-композициялык түзүмдөн турганы ылайыктуу. Алар төмөндөгүдөй тартипте болот (Сүрөт 4.2.):

Сүрөт 4.2. – Балдар үчүн сунушталуучу эпикалык чыгарманын сюжетинин элементтеринин катышы

Жогорудагыдай тартипте кеткен сюжеттүү чыгармалар окуучулардын кабыл алуусуна ыңгайлуу болгондугун практика көрсөтүп жүрөт. Эгер сюжеттик динамика мындай болбой калса, чыгарманы андап түшүнүү окурман үчүн кыйынчылык келтирет.

11) окуу китебине сунушталган тексттердин ошол класстын окуучуларына ылайыкташтырылышы. Текстти окууга жана аны кабыл алууга ылайыкташтырылат. Бул ишмердүүлүктүн технологиялары: окуучу али маанисин биле элек жаңы сөздөрү азайтуу; эгер жаңы, түшүнүксүз сөздөр болсо, алардын синоними менен алмаштыруу; окшош сөздөрдү кайра-кайра колдоно бербөө; татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө ажыратып жазып чыгуу; эгер татаал сөз болсо, аларга маанилеш кыска сөздөрдү табуу; айрым татаал сүйлөмдөрдү жеңилдетип диалогго айландыруу ж.б.

12) Тексттин көлөмүн (жалпы сөз саны, сүйлөмдөгү сөздөрдүн санын) талаптарын сактоо. Эл аралык USAIDдин «Окуу керемет» долбоору тексттерге койгон сөздүк норма же талаптар төмөндө 4.1. таблицада көрсөтүлдү.

Таблица 4.1. – Класстар боюнча деңгээлдер жана окуу үчүн берилген тексттердеги сөздөрдүн көлөмүнө коюлган талаптар

Класстар	деңгээлдер	сөздүн саны
1-класс	1.1	50
	1.2	100
	1.3	150
2-класс	2.1	200
	2.2	350
3-класс	3.1	450-600
	3.2	600
4-класс	4.1	700
	4.2	1000ден жогору

Жогорудагы талаптар аткарылганда гана окуучулардын окурмандык кызыгууларынын педагогикалык шарттары ишке ашат. Ал **педагогикалык шарттар** төмөнкүлөр: Биринчи педагогикалык шарт – класста жана класстан тышкаркы учурда окуу үчүн берилген тексттер бири-бирине проблемалык-тематикалык жактан байланыштуу болушу. Экинчи шарт – окуу ишмердүүлүгүн үзгүлтүксүз жүргүзүү шарты. Үчүнчү шарт – окурмандык кызыгууларды жогорулатуунун максатын, милдетин толук аныктап, пландаштырып, андан кийин гана өткөрүү шарты. Төртүнчү педагогикалык шарт – окулган чыгарманы башка илимий-билимдер, мектепте окулуучу предметтер менен интеграциялоо шарты. Бешинчи шарт – окуу ишмердүүлүгүнө мектептин мугалимдерин гана эмес, китепканачыларды, ата-энелерди, жогорку класстын окуучуларын да жардамдаштыруу шарты.

Диссертацияда жогорудагы талаптар жана педагогикалык шарттар кеңири чечмеленип берилди.

2-бөлүм «Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун принциптери жана мотивациялоонун компоненттери» деп аталат. Анда төмөнкүдөй принциптердин зарылдыгы белгиленет: көркөм адабий тексттерди окуп-үйрөтүүдө окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу; көркөм адабий тексттерди окуу ишмердүүлүгүн үзгүлтүксүз өткөрүп туруу (регулярность); адабий чыгармаларды окуп-үйрөнүүдө окуучулардын жалпы жана жеке кызыкчылыктарын эске алуу; башка предметтерден алган билимдерди пайдалануу; окурмандык ишмердүүлүктү калыптоо үчүн бул чыгармачылык процессти максатка ылайык жүргүзүү; чыгарманы окууда окуучулардын турмуштук тажрыйбаларына таянуу; окуу жана окууга кызыктыруу иштерин чыгармачылык менен колдонуу; окуган чыгармасынын негизинде жазуу иштерин аткарууга көңүл буруу; окулган чыгарманы окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүктөрү менен параллель алып баруу; окуу үчүн берилген чыгарманын тарбиялык маанисине өзгөчө басым жасоо принциби ж.б. Диссертацияда бул принциптерди ишке ашыруунун технологиялары 2-класстагы «Берекелүү алтын күз. Күз келди»; 4-класстагы «Элибиздин улуу инсандары» деген бөлүмдөгү «Алмамбет», «Чубак»; «Бабалардан калган сөз» деген бөлүмдөгү «Эр Манастын турпаты», «Акылман Бакай», «Семетейдин Таласка келиши»; 4-класстагы «Улуттук тамак-аштар» деген темаларды окутуу аркылуу ишке ашырылгандыгы чечмеленип берилет.

Окурмандык кызыгууларды мотивациялоонун компоненттери катары төмөнкүлөр белгиленди: теориялык (окурмандык чөйрөнү түзүү; ар бир чыгармага жана ар бир авторго жекече мамиле кылуу); мазмундук (класстан тышкаркы иштер менен байланыштыруу; окурмандык кызыгууларды өстүрө турган чыгармаларды окуу программасына сунуштоо; окурмандык кызыгууларды арттыруунун технологияларын педагогикалык, методикалык адабияттар аркылуу үйрөнүү); технологиялык (тренинг өткөрүү; дискуссия уюштуруу; «мээ чабуулу» ж.б. интерактивдүү технологияларды пайдалануу ж.б.); диагностикалык-натыйжалуу (окурмандын окурмандык ишмердүүлүгүн жогорулатуунун жолдорун, чен-өлчөмдөрүн иштеп чыгуу ж.б.).

«Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу методдору» аттуу 3-бөлүм окутуунун методдору менен байланышта каралат. Ал методдор: лекциялык метод, адабий сукбатташуу методу, өз алдынча иштөө методу (В.В.Голубков [1962]); мугалимдин көркөм окуусу, жаттоо, кайра айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү, чыгармадагы ойду толуктап баяндоо, көркөм иллюстрациялоо (В.А.Никольский [1971]); көркөм интерпретациялоо методу, сын-публицистикалык метод, адабий издөө-иликтөө методу (Г.Н.Ионин [1986]). Андан ары 3-класста «Гүлгө айланган кыз» деген жомокту аңгемелешүү, талкуу, инсерт, ролдоштуруу окуу, кырааты менен көркөм, уккулуктуу кылып окуу, суроо-жооп ыкмалары менен окутуунун технологиялары баяндалат. Окуучунун окурмандык ишмердүүлүгүн өстүрүүдө колдонулуучу методдор деп С.К.Рысбаев [2015] проблемалуу окуу,

изилдөөчүлүк, психологиялык, интерактивдик, аңгеме, байкоо методдоруна басым жасайт.

4-бөлүм **«Интерактивдүү методдор аркылуу окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн уюштуруунун технологиялары»** деп аталат. Профессор С.Байгазиев «Интерактивдик окутуунун педагогикалык идеологиясы жана технологиясы», «Окутуунун интерактивдүү методу», «Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы», «Гумандуу педагогикалык технология же окутуунун интерактивдүү усулу» деген эмгектеринде адабиятты окутуу менен байланышкан интерактивдүү окутуунун негизги методикалык аспаптарына буларды көрсөтөт: диалог, талаш-тартыш (диспут), талкуу, мээ чабуулу, сынчыл ойлом, проблемалык кырдаалдар, издөө-иликтөө ишмердиги, оюн, эксперимент ж.б. Диссертацияда окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүү усулу, ИНСЕРТ стратегиясы, Бенджамен Блумдун таксономиясы тууралуу кеңири маалыматтар берилип, башталгыч класста «Булбул» деген жомокту окутуу процессинде интерактивдүү технологиялар кандайча колдонулгандыгы көрсөтүлөт.

Интерактивдүүлүктүн дагы бир формасы болгон сабак-сахна ыкмасы аркылуу «Манас» эпосунун негизинде «Кошой дөө менен Жолой дөөнүн күрөшү» деген тема аркылуу окуучуларды китеп окууга кызыктыруу кандайча ишке ашкандыгы баяндалат.

Бул бапта мугалимдерге методикалык сунуштар айтылып, алардын басымдуу бөлүгү өзүбүздүн практикалык ишибизде апробациядан өткөрүлгөндүгүн айта кетмекчибиз.

КОРУТУНДУ

Башталгыч класстарда адабий окуу курсун окутуу процессинде окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптандыруунун дидактикалык жана методикалык проблемаларын изилдөө боюнча теориялык ойлор менен тажрыйбалык иштер диссертациянын гипотезасынын тууралыгын ырастоо үчүн жалпы корутундуларды чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүп берди.

Коомдук-социалдык жактан алып караганда кенже мектеп жашындагы балдардын жана өспүрүмдөрдүн китеп окууга кызыгуусу төмөндөп, жалпы коомчулуктун окурмандык маданияты пассивдешип кеткендиги аныкталды. Теориялык жактан алганда иште курак психологиясы, көркөм кабылдоо психологиясы жана көркөм чыгармачылыктагы, балдардын адабий билим алуусундагы китептин ролу изилденди.

Адабиятчылар, методисттер, психологдор, мугалимдер башталгыч класста окуучуларды китеп окууга кызыктыруу алардын келечек тагдырындагы чечүүчү фактор экендигин, бул куракта балдардын окуу маданиятын калыптандыруу максатка ылайык жүргүзүлүүчү чыгармачылык ишмердүүлүк, бир нече этапта ишке ашырлуучу татаал процесс экендигин белгилешет.

Мына ушул процессти изилдөө, ал процессти активдештирүү жана өркүндөтүү үчүн диссертациябызда төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык:

1. Биринчи милдет адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун тарыхын жана азыркы абалын, ааламдашуу доорундагы функцияларын аныктоо болду. Адамзаттын тарыхы – прогресске умтулуунун тарыхы, мына ушул прогресс китеп окуу менен ишке ашкан, кайсыл доордо, кайсыл коомдо окурман көп болсо, ошол коомдо, ошол доордо гуманисттик идеялар элге кеңири тарап, коом жана эл өнүгүп, согуштар токтоп, бейпилчилик өкүм сүргөн. Ошону үчүн классикалык педагогдор ар дайым окурманды тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрүн, жолдорун жана ыкмаларын агартуучуларга таратып турган. Дүйнөлүк, орус жана кыргыз педагогикасынын жана билим берүүсүнүн тарыхына саресеп салганда балдарды окууга кызыктыруу ар бир мезгилдин башкы милдети болуп келген. Азыркы ааламдашуу учурунда китептин ордун маалыматтык технологиялар, массалык маданият ээлеп жаткан убакта балдарды окурман катары калыптандыруу өтө татаал проблема болуп отурат. Учурдагы мектепти алдыңкы окуучулар менен бирге эле «компьютер баш» балдар, ата мурастарын унуткан «маңкурттар», эне тилин билбеген «киргиздер» бүтүрүп жаткандыгы билим берүүнү модернизациялоо процессинде окуучулардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик, этномаданий компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу өзгөчө маанилүү экендигин көрсөттү. Биздин диссертациялык изилдөө да ааламдашуу доорунун терс таасиринен азыркы адамды жетелеп чыгуунун жолдорун көрсөткөн эмгек болуп эсептелет.

2. Экинчи милдет тема боюнча философиялык, педагогикалык, психологиялык адабияттарды методологиялык база катары үйрөнүү болгондуктан, андай эмгектерди талдоо, изилдөө, жалпылоо жана адабий окуу сабагы аркылуу окурмандык кызыгууларды калыптоо ишмердүүлүгү боюнча изилдөөнүн методологиялык негизин иштеп чыгууга шарт жаратты. Окурмандык кызыгууларды калыптоонун философиялык жана психологиялык негиздери кенже мектеп жашындагы окуучуларга таасир этүүдө «бала», «өзүн өзү таануу», «эркиндик», «ишмердүүлүк», «өз ара жардам берүү», «диалог» ж.б. категориялар менен иштей билүүнү талап кылат. Окуучуну окурман катары калыптоо үчүн аны: биринчиден, болочоктогу инсан катары; экинчиден, окурман катары; үчүнчүдөн, кайсыл бир курактагы адам катары катары түшүнүп, баланын окуу иш-аракеттеринин курамын жана механизмдерин туура аныктап алышыбыз керек, бул албетте, ага философиялык, психологиялык көз караш менен кароону талап кылат. Изилдөөнүн аспектисинде психологиялык теорияларды үйрөнүү окуучудан активдүү окурманды жаратуу үчүн ички механизмдерди (мотивациялоо, активдештирүү, эркин бекемдөө, кабылдоосун тарбиялоо, рефлексия ж.б.) жана педагогикалык таасир этүүнү талап кыларын көрсөттү.

3. Үчүнчү милдет – теориялык-методологиялык изилдөөлөрдүн концепциясына ылайык «окуу», «окурмандык ишмердүүлүк» түшүнүгүнө толукталган аныктама берүү. Бул эки түшүнүк бири-бири менен тыгыз байланыштуу болуп, биздин эмгектеги ойлордун негизги лейтмотивин түздү. «Окуу», «окурмандык ишмердүүлүк», «окурмандык кызыгуу» деген

түшүнүктөрдүн табиятын, теориялык-терминологиялык маанисин ачуу көптөгөн окумуштууларды жана педагогдорду кызыктырган. Бул түшүнүк философия, психология, педагогика, лингвистика илимдери аркылуу чечмеленет, бул багытта эмгекте К.Д. Ушинский, Н.А. Рубакин, Г.О. Наумчик, О.В. Джежелей, С. Дорошенко ж.б. педагогдордун, психологдордун, методисттердин пикирлери аркылуу окурмандык ишмердүүлүк бул узакка созулган, дайыма аракеттенүүнү талап кылган чыгармачылык процесс экендигин көрсөтүп бердик. Окурмандык ишмердүүлүктүн ориентирлөөчү-изилдөөчү, аткаруучу-текшерүүчү фазалары, алардын биримдиги, этап-этап менен прогрессивдүү багытта болушу иште чагылдырылды. Окурмандык ишмердүүлүктүн мүнөздүү факторуна (окуунун тууралыгы, тактыгы; окуунун аң-сезимдүүлүгү; окуунун көрктүүлүгү; окуунун ылдамдыгы) анализ берилип, алардын эффективдүүлүгү бул ишмердүүлүктө мугалимдин көздөгөн максаты болот.

4. Төртүнчү милдет адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуунун талаптарын, педагогикалык шарттарын, принциптерин, методдорун, формаларын аныктоо эле. Ал талаптар катары иштин жүрүшүндө төмөнкүлөр аныкталды: балдардын кызыгууларын эске алуу жана мотивдештирүү; баланын окуусуна мугалимдин, ата-эненин, китепканачынын көмөктөшүүсү; китептерди жана китеп окуунун маани-максатын эл арасына жайылтуу; балдар окуп жаткан китептин тектик, түрдүк жана жанрдык ар тараптуулугун эске алуу; окулуучу тексттин баланын кабыл алуусуна ылайыкташтырылышы. Ал эми педагогикалык шарттар: класста жана класстан тышкаркы окулуучу чыгармалардын проблемалык-тематикалык жактан байланыштырылышы; окуу иштерин үзгүлтүксүз жүргүзүү; окурмандык кызыгууларды жогорулатуунун максат-милдеттерин пландап, анан ишке ашыруу. Анын принциптери: окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн, жалпы жана жеке кызыкчылыктарын эске алуу; илим-билимдердин материалдарын колдонуу; окууга кызыктыруу иштерин чыгармачылык менен колдонуу ж.б. Окурмандык кызыгууларды мотивациялоонун компоненттери: теориялык, мазмундук, технологиялык, диагностикалык-натыйжалуулук. Адабий окуу сабагында балдардын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүп окутуунун методдору: адабий сукбатташуу, көркөм окуу, жаттоо, кайра айтып берүү, талкуу, инсерт, ролдоштуруу окуу, проблемалуу окуу, талдоо ж.б.

5. Бешинчи милдет окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасын иштеп чыгуу, алардын оптималдуу варианттарын мектеп практикасына сунуштоо болгон. Диссертацияда бул милдетти чечүү үчүн билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарына, окуу программаларына, окуу китептерине, методикалык адабияттарга, мугалимдердин тажрыйбаларына ж.б. изилдөөнүн методологиялык негиздерине таянуу менен адабий окуу предметиндеги чыгармаларды окутуу аркылуу окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптандыруунун технологияларын заманбап талаптарга ылайык иштеп чыгып, айрым

сабактардын фрагменттерин сунуштадык. Бул идеяларды «Манастын бала кези», «Туулган жер», «Дарак да ыйлайбы?», «Берекелүү алтын күз. Күз келди», «Алмамбет», «Чубак», «Эр Манастын турпаты», «Акылман Бакай», «Семетейдин Таласка келиши», «Улуттук тамак-аштар» ж.б. чыгармаларды окутуу үйрөтүү боюнча методикалык иштелмелердин мисалында көрсөттүк.

6. Алтынчы милдет катары сунушталган методикалык ыкмалардын, жолдордун, каражаттардын эффективдүүлүгүн педагогикалык тажрыйба аркылуу текшерүү проблемасы коюлду. Аталган милдетке ылайык адабий чыгармаларды окутуу процессинде окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптандыруу багытындагы биз сунуш кылган методикалык система тажрыйбалык мектептерде атайын максатта сынактан өткөрүлдү, анын натыйжасы биздин методика азыркы шартка ылайык оптималдуу экендигин тастыктады.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

Диссертациянын жыйынтыгы адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптандыруунун методикасы боюнча изилдөөдөн кийин бир катар практикалык көрсөтмөлөрдү, сунуштарды айтууга мүмкүнчүлүк берди:

1. Башталгыч класстын мугалимдери көркөм чыгармаларды талдоо процессинде окуучуларды ал чыгармалардын мазмуну менен гана тааныштырбай, композициясын, образдар системасын, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүп, балдардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик, этномаданий компетенттүүлүктөрүн өстүрүп, мына ошолордун натыйжасында чыныгы окурманды тарбиялоого көңүл бурушу керек.

2. Класстан тышкаркы окуу, өз алдынча окуу жана үй-бүлөлүк окууларды уюштуруу менен адабий окуу сабагын байланыштырып окутуу артыкчылыктуу жана натыйжалуу экендигин эске алуу зарыл.

3. Окуу ишмердүүлүгүн жазуу ишмердүүлүгү менен бирге ырааттуу түрдө жүргүзүү аркылуу окуучулардын окурмандык кызыгууларын жогорулатуу зарыл.

4. II-IV класстардын адабий окуу предметинде сунуш кылынган чыгармаларды тандоонун критерийлерин дагы бир жолу карап чыгып, окуу программасын түзүүчүлөр жана окуу китептеринин авторлору ошол чыгармалардын идеялык-тематикалык, эстетикалык баалуулуктары жогору турган дагы башкы чыгармаларды кошуу жагын караштыруулары зарыл.

5. Окурмандык ишмердүүлүктү жогорулатууда жардам берүүчү окуу-хрестоматияларын, көркөм адабияттар жыйнактарын, аудиокитептерди, анимацияларды, чыгармалардын негизиндеги фотоальбомдорду, жумушчу дептерлерди иштеп чыгып, массалык нускада чыгаруу жагы колго алынышы керек.

6. Мугалимдин чыгармачылык иш-аракетинде азыркы коомдук-социалдык проблемалар (массалык маданияттын китеп окууга таасири, балдар адабиятын

басып чыгаруу, китептердин полиграфиялык-иллюстрациялык, көркөмдүк сапаттары ж.б.) эске алынууга тийиш.

7. II-IV класстардын адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды окутуу процессинде окуучулардын окурмандык кызыгууларын калыптандыруу багыты боюнча сабактардын иштелмелерин, мугалимдердин тажрыйбалар жыйнактарын жана практик-мугалимдери үчүн методикалык сунуштарды көп нускада басып чыгаруу зарыл.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Абдухамидова, Б.А.** Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу. Монография [Текст] / Б.А. Абдухамидова. – Б.: “Таалим” басма үйү, 2024. – 313 б.

2. **Абдухамидова, Б.А.** Башталгыч класстарда «Адабий окуу» сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүнө коюлуучу дидактикалык талаптар [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2011. - №2 (18). – 76-79-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44709506>

3. **Абдухамидова, Б.А.** Окурмандык ишмердүүлүктү өркүндөтүү аркылуу окуучулардын адабий-маданий компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2011. - №2 (18). – 80-82-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44709507>

4. **Абдухамидова, Б.А.** Башталгыч класстардын окуучуларынын адабий окуу сабагында окуу ылдамдыгын байкоо [Текст] / Б.А. Абдухамидова // ОшМУнун Жарчысы. – 2011. - №4. – 101-104-бб.

5. **Абдухамидова, Б.А.** Окуу китептеги сүрөттөр менен иштөө аркылуу окуучулардын сөзүн өстүрүүнүн жолдору [Текст] / Б.А. Абдухамидова // И.Арабаева атындагы КМУнун Жарчысы. – 2012. - №1 (2012). – 247-249-бб.

6. **Абдухамидова, Б.А.** Дил баян – окуучунун адабий-чыгармачыл ишмердигинин негизги продуктысы [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2013. - №3. – 35-38-бб.

7. **Абдухамидова, Б.А.** Адабий окуу сабагын натыйжалуу окутуу үчүн колдонулуучу айрым методдор [Текст] / Б.А. Абдухамидова // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2013. - Атайын чыгарылыш. – 43-46-бб.

8. **Абдухамидова, Б.А.** 2-класстар үчүн жазылган «Адабий окуу» китебинин мазмуну, андагы айрым негизги талаптар тууралуу [Текст] / Б.А. Абдухамидова // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы.. – 2013. - Атайын чыгарылыш – 212-215-бб.

9. **Абдухамидова, Б.А.** Адабият сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүктөрүн баалоо [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2013. - №4 (28). – 16-20-бб.

10. **Абдухамидова, Б.А.** Кыргыз элинин накыл кептери – жаш муундардын рухий саламаттыгын калыптандыруудагы маанилүү каражаты

[Текст] / С.К. Рысбаев, Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2014. - №2 (30). – 159-162-бб.

11. **Абдухамидова, Б.А.** Окуучунун адабий билимин жана кеп маданиятын өстүрүү максатында жазуу иштерин жүргүзүүнүн жолдору [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2014. - №4 (32). – 69-72-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26157757>

12. **Абдухамидова, Б.А.** Көркөм адабият – баланын жан азыгы [Текст] / Б.А. Абдухамидова // Известия ВУЗов. – 2014. - №7. – 136-138-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24908090>

13. **Абдухамидова, Б.А.** Кыргыз балдарынын окурмандык көндүмдөрүн өркүндөтүү маселелери [Текст] / С.К. Рысбаев, Б.А. Абдухамидова // Вестник КазНПУ им. Абая. – 2014. - №3 (40). – 45-48-бб.

14. **Абдухамидова, Б.А.** Адабий окуу сабагында башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүүнүн жолдору [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2015. - №3 (35). – 194-198-бб.

15. **Абдухамидова, Б.А.** Көркөм чыгармаларды окутуп-үйрөтүү аркылуу окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн жолдору [Текст] / Б.А. Абдухамидова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. - №5. – 189-192-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25303821>

16. **Абдухамидова, Б.А.** Окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнө коюлуучу дидактикалык талаптар (адабий окуу сабагынын мисалында) [Текст] / С.К. Рысбаев, Б.А. Абдухамидова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2015. - №7. – 210-212-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25409032>

17. **Абдухамидова, Б.А.** Көркөм текст менен иштөөнүн жолдору Көркөм текст менен иштөөнүн жолдору [Текст] / С.К. Рысбаев, Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2016. - № 4 (40) – 66-71-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28915574>

18. **Абдухамидова, Б.А.** Интерактивдүү методдорду колдонуунун педагогикалык шарттары (кыргыз адабиятынын мисалында) [Текст] / Б.А. Абдухамидова // Alatoo Academic Studies. – 2017. - №1. – 248-254-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28314613>

19. **Абдухамидова, Б.А.** Адабий окуу сабагында окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө карата көнүгүүлөр топтому жана алар менен иштөө жолдору [Текст] / Б.А. Абдухамидова // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. - №4. – 140-144-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42981325>

20. **Абдухамидова, Б.А.** Башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү [Текст] / Б.А. Абдухамидова // КББАнын Кабарлары. – 2018. - №1 (44) – 62-67-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36573468>

21. **Абдухамидова, Б.А.** Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандырууда кеп өстүрүү көнүгүүлөрүнүн ролу [Текст] / Б.А. Абдухамидова // Alatoo Academic Studies. – 2020. - №4. – 18-24-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44744096>

22. **Абдухамидова, Б.А.** Аң-сезимдүү жана шар окуу – окуучунун теманын мазмунун натыйжалуу өздөштүрүүсүнүн ачыгычы [Текст] / Б.А.Абдухамидова // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – 2020 - №1 (50). – 148-151-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42311373>

23. **Абдухамидова, Б.А.** Адабий окуу курсунда окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн жакшыртуунун талаптары жана педагогикалык шарттары [Текст] / Б.А.Абдухамидова // Alatoo Academic Studies. – 2022. - №4. –11-18-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50277603>

24. **Абдухамидова, Б.А.** Башталгыч класстарда окуу ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн талаптары, педагогикалык шарттары жана окурмандык кызыгууларын өркүндөтүү ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн принциптери [Текст] / Б.А. Абдухамидова // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2022. - №4-1. –177-184-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54253512>

25. **Абдухамидова, Б.А.** “Окуу”, “окурмандык ишмердүүлүк” түшүнүктөрүнүн теориялык концепциялары жана окурмандык ишмердүүлүктүн этаптары [Текст] / Б.А. Абдухамидова // ЖАМУнун Жарчысы. – 2023. - №1. –24-29-бб.

26. **Абдухамидова, Б.А.** Адабий окуу сабагынын жана анда окурманды тарбиялоо проблемасынын ааламдашуу доорундагы функциялары [Текст] / Б.А. Абдухамидова // Alatoo Academic Studies. – 2023. - №2. –11-19-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54151645>

27. **Абдухамидова, Б.А.** Окурмандык кызыгуулар проблемасынын педагогика жана психология илимдеринде изилдениши [Текст] / Б.А. Абдухамидова // Alatoo Academic Studies. – 2023. - №4. –11-21-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59632452>

28. **Абдухамидова, Б.А.** Башталгыч мектептердин окуучуларынын окурмандык кызыгууларын арттырууда балдар китептеринин ролу [Текст] / Б.А. Абдухамидова, Э.С. Сабитова // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. - 2024. - №4-1. – 90-98-бб.

29. **Abduhamidova, B.A.** Requirements for The Development Of Educational Activities in Primary School, Pedagogical Conditions And Principles Of Activities To Improve The Interests Of Readers [Tekst] / B.A. Abduhamidova // Journal of Ecohumanism. – 2025. - No 1, Vol 4. – 643-648-бб. <https://ecohumanism.co.uk/joe/ecohumanism/article/view/5872>

Абдухамидова Батмахан Абдуакимовнанын «Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери» деген темада 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: көркөм текст, компетенттүүлүк, окуу, окурмандык ишмердүүлүк, окурман, окурмандык кызыгуу, текстти талдоо

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы (II-IV класстар) адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруу процесси.

Изилдөөнүн предмети – адабий окуу сабагында адабий чыгармаларды окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырууга багыттап окутуу иш-аракеттери.

Изилдөөнүн максаты – башталгыч класстардагы адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды окутуу процессинде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана илимий жоболорду жана сунуштарды иштеп чыгуу, иштелип чыккан жыйынтыктардын натыйжалуулугун тажрыйба аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн методдору: теориялык-методологиялык талдоо; байкоо, анализ жана синтез; китепканалык формулярларды үйрөнүү; окурмандык биографияларды анализдөө жана жалпылоо; окурмандык күндөлүктөрдү талдоо; педагогикалык эксперимент.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы: Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ыкмалары, жолдору, каражаттары тексттаануу, педагогика, психология, лингвистика илимдеринин заманбап жетишкендиктерине негизделип кыргыз педагогикасында алгачкы жолу иштелип чыкты; адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү проблемасынын табияты изилденди, бул проблеманын изилдениш тарыхы такталды; башталгыч класстардын окуу программаларында, окуу китептеринде окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү проблемасынын берилиши көрсөтүлдү; окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгү боюнча методисттердин, мугалимдердин тажрыйбалары анализденди; адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандырып окутуунун методикасы педагогикалык тажрыйбадан өткөрүлүп, натыйжалуу деп эсептелген жолдор жана ыкмалар практикага сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруунун методикасы боюнча биздин сунуштар мугалимдердин сабактарына, балдар жазуучуларынын чыгармачылыгына таасирин тийгизет жана окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду өркүндөтүү, жогорку жана орто окуу жайларда квалификациялык, магистрдик иштерди жаздырууда көмөк көрсөтөт.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдухамидовой Батмахан Абдуакимовны на тему “Научно-методические основы формирования читательской деятельности учащихся на уроках адабий окуу”, представленной на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызская литература)

Ключевые слова: художественный текст, компетентность, чтение, читательская деятельность, читатель, читательские интересы, анализ текста

Объект исследования: процесс формирования читательской деятельности учащихся начальных классов общеобразовательных средних школ (II – IV классы) в курсе (на уроках) адабий окуу.

Предмет исследования: учебная деятельность по обучению литературных произведений, направленная на формирование читательской деятельности учащихся в курсе адабий окуу.

Цель исследования: теоретическое обоснование методики формирования читательской деятельности учащихся начальных классов в процессе обучения художественных произведений в курсе адабий окуу, выработка научных положений и предложений, экспериментальная проверка результатов исследования на практике.

Методы исследования: теоретико-методологический анализ; наблюдение, анализ и синтез; знакомство с читательскими формулярами; анализ и обобщение читательских биографий; анализ читательских дневников; педагогический эксперимент.

Научная новизна результатов исследования: приёмы, пути и средства формирования читательской деятельности учащихся в курсе адабий окуу с опорой на современные достижения таких наук как текстоведение, педагогика, психология, лингвистика впервые разработаны в кыргызской педагогике; была исследована природа проблемы читательской деятельности учащихся в курсе адабий окуу, уточнена история исследованности данной проблемы; впервые показана представленность проблемы читательской деятельности учащихся в учебных программах и учебниках для начальных классов общеобразовательных средних школ; осуществлён анализ опыта методистов и учителей по формированию и развитию читательской деятельности учащихся; методика развивающего обучения по формированию читательской деятельности учащихся в курсе адабий окуу прошла педагогическую апробацию, пути и приёмы, продемонстрировавшие свою эффективность, рекомендованы к использованию в практике школ страны.

Практическое значение результатов исследования: наши предложения по методике формирования читательской деятельности учащихся в курсе адабий окуу окажут своё влияние на проведение уроков учителями, а также на творчество детских писателей. Также они могут быть весьма полезными при разработке учебных программ, учебников, учебно-методических пособий, могут стать полезным материалом при написании студентами и магистрами своих квалификационных и магистерских работ.

RESUME

The dissertation research done by Batmakhan Abduakimovna Abdukhamidova “Scientific and methodological foundations of students’ reading activities in literature lessons” submitted for the academic degree:

Doctor of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.02 - theory and methodology of teaching and upbringing (Kyrgyz literature)

Key words: literary text, competence, reading, reading activity, reader, reader's interests, text analysis.

The object of research: the process of primary school students' reading activity at general education secondary schools (II – IV grades) in lessons of literary reading.

The subject of research: educational activities for teaching literary works, aimed at developing the reading activity of students in literary reading lessons.

The purpose of research: theoretical substantiation of the methodology for the formation of reading activity of primary school students in the process of teaching of art in literary reading lessons, development of scientific provisions and proposals, experimental verification of the research results in practice.

The research methods: theoretical and methodological analysis; observation, analysis and synthesis; familiarization with reader forms; analysis and synthesis of reader biographies; analysis of readers' diaries; pedagogical experiment.

The scientific novelty of research results: techniques, ways and means of developing students' reading activities in literary reading lessons, based on modern achievements of such sciences as textual criticism, pedagogy, psychology, linguistics, were first developed in Kyrgyz pedagogy; the nature of the problem of students' reading activity in literary reading lessons was investigated, the history of the study of this problem was clarified; For the first time, the representation of the problem of students' reading activity in curricula and textbooks for primary grades of secondary schools is shown; an analysis of the experience of methodologists and teachers in the formation and development of students' reading activity was carried out; The methodology of developmental education for the formation of students' reading activity in teaching literary reading lessons has undergone pedagogical testing, the ways and techniques that have demonstrated their effectiveness are recommended to use in the practice of schools across the country.

The practical significance of research results: our proposals for methods of developing students' reading activity in teaching literary reading lessons will have an impact on the delivering of lessons by teachers, as well as on the creativity of children's writers. They can also be very useful in developing curricula, textbooks, teaching aids, and can become useful material when students and master students write their qualification and master's degree theses.